

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАГЕРА СЕРГІЙ ІГОРОВИЧ

УДК 1:316.722-045.62(477):008](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.І. Магера

Науковий керівник: Боднар Ксенія Анатоліївна,
кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ЯК ЧИННИКА СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ	23
<i>Висновки до першого розділу</i>	53
РОЗДІЛ 2. КОНСОЛІДУЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ КУЛЬТУРИ ЯК ВИЯВ ЇЇ ЛЮДИНОТВОРЧОЇ ПРИРОДИ	55
<i>Висновки до другого розділу</i>	84
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСОЛІДУЮЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	86
<i>Висновки до третього розділу</i>	118
РОЗДІЛ 4. МОДЕРНІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЇЇ КОНСОЛІДУЮЧИХ МОЖЛИВОСТЕЙ	121
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	152
ВИСНОВКИ	155
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161

АНОТАЦІЯ

Магера С.І. Культура як чинник консолідації українського суспільства в період соціальних трансформацій. *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (доктора філософії) за спеціальністю 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії. Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

В дослідженні культура розглянута як спосіб організації суспільного й особистісного буття, що має велике значення в актуалізації осмисленого життя людини, розвитку цінностей і забезпечення духовних потреб. Показано, що особливу актуальність і значення мають дослідження функцій культури, особливо її консолідуючої функції. За виключенням декількох робіт важко назвати публікації, в яких ця функція була представлена як предмет безпосереднього теоретичного аналізу.

Дослідження культури є завжди напрямом актуальним і практично значущим. Адже культура є надбанням народу і суспільства, яке здобувається розумом і працею, слугуючи основою, на якій розгортається життєдіяльність людини. І чим більшими досягненнями відзначається той чи інший народ, тим вище місце здобуває він в цивілізаційному процесі людства, тим більш помітною є його роль в історії.

При цьому доведено, що процеси суспільної консолідації (так само і як суспільного розмежування) завжди супроводжували і супроводжуватимуть державний та національний поступ країн на різних етапах історії. Показано, що соціальна консолідація тією чи іншою мірою присутня у будь-якому суспільстві, так саме як її протилежність – конфронтація.

Об'єктом дослідження є феномен культури та її консолідуючий потенціал, предметом – соціально-філософські виміри культури як чинника консолідації українського суспільства в умовах трансформацій.

Методологічною основою дослідження виступили системний, компаративістський і комплексний підходи. На їх основі проаналізовано компоненти культури, а також обґрунтовано зв'язок культури з феноменами суспільної консолідації. Це дозволило дослідити вплив культурних факторів на процес консолідації українського суспільства. Використано поняттєвий аналіз з метою дослідження значення й розмежування таких понять як «інтеграція», «суспільна консолідація», «суспільна єдність», «суспільне партнерство», «солідаризація».

Для осмислення антиконсолідуючих тенденцій культури в тоталітарних і авторитарних системах минулого й сучасності застосовано метод історичного аналізу, натомість методи антропологічної редукції та антропологічної інтерпретації дозволили виявити і обґрунтувати людинотворчу природу консолідуючої сутності культури.

Герменевтичний метод було застосовано з метою забезпечення інтерпретаційної виразності й аргументованості при аналізі критеріїв консолідуючого потенціалу культури. Структурно-функціональний метод забезпечив аналіз структурних компонентів культури, а синергетична методологія сприяла виявленню концептуальних засад формування культури як системної цілісності, що сприяє консолідації українського суспільства в період соціальних трансформацій.

Методологічні стратегії метаантропології й метаантропологічного потенціалізму дозволили досягнути консолідуючий потенціал культури в контексті цивілізаційної суб'єктності України, осмислити відмінність консолідації й солідаризації.

Стрижень наукової новизни роботи полягає у тому, що в ній системно проаналізовано культуру як чинник суспільної консолідації з урахуванням нових викликів для українського суспільства. Основні результати дисертаційного дослідження розкриваються у таких теоретичних положеннях.

Вперше був здійснений комплексний аналіз наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців з означеної проблематики, виявлення превалюючих тенденцій та окремих закономірностей розвитку філософських знань щодо феномену культури як провідного чинника суспільної консолідації та особливостей його прояву в українському суспільстві в період соціальних трансформацій.

На основі методології метаантропологічного потенціалізму доведено доцільність актуалізації концепту «консолідуєчий потенціал культури», який визначає можливості культури єднати суспільство на основі її людинотворчої природи. Системно показана реальність консолідуєчих можливостей культури, яка актуалізує соціальні відносини, об'єднує спільними духовними практиками та значущим культурно-історичним досвідом різноманітні етнонаціональні спільноти й соціальні страти. Також виявлено, що реалізація консолідуєчого потенціалу культури не лише є засобом самозбереження народу, а й підґрунтям формування національної ідентичності. Це є основою суб'єктності країни, що стає особливо актуальним в період соціальних трансформацій.

Визначено, що єдність традицій та інновацій є одним з головних факторів системних змін у сучасній культурі та способом посилення консолідуєчого потенціалу української культури. Лише у процесі взаємопроникнення інноваційного й традиційного можливий розвиток культури й забезпечення її консолідуєчих можливостей.

Доведено, що утвердження культури країни як спільної для усіх громадян, об'єднуючої, інтерактивної сукупності певних значень, вірувань, норм і цінностей, символів, форм практики, відрізняє один народ від іншого, а з

іншого, єднає людей у консолідовану спільноту. Ядром такої культури в українському полікультурному суспільстві може бути культура українського етносу. Окреслено змістовні параметри поняття «суспільна консолідація», відповідно до яких дана консолідація постає єднанням соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети. З'ясовано, що суспільна консолідація співіснує з конфронтацією, її результатом є соціальна єдність, засобами – соціальне партнерство, а за певних умов – солідаризація, яка за своєю природою є відмінною від консолідації.

Прояснено ціннісні принципи й архетипи української культури сьогодення у вигляді кордоцентризму, світоглядної толерантності, антеїзму, індивідуалізму, романтизму, поліфонічності світобачення тощо; визначено, що українська культура не є вільною від стандартизованих зразків масової, глобалізованої культури. Сутнісні риси національної культури визначають її «граничність» («фронтирність») – знаходження на перетині культурних і цивілізаційних світів.

Уточнено роль національної ідеї для розвитку культури, сутнісне наповнення якої сприяє консолідації української нації у духовному вимірі. Національна ідея є політико-культурним проектом розвитку української нації, основними елементами якої є орієнтація на побудову демократичної, правової, соціальної держави в Україні. Показано, що європейський вектор сучасної української культури сприяє подоланню наслідків колоніального імперського минулого й новітніх тенденцій постколоніального статусу української культури, стає каталізатором утвердження демократичних і гуманістичних європейських цінностей і на цій основі актуалізує продуктивну взаємодію з іншими культурами за умов глобалізації.

Глобалізація української культури передусім означає, що вона технологізується, виходить у віртуальний простір Інтернету. Однак при цьому

повинні відбуватися не просто формальні й інституціональні, а глибинні, екзистенціальні, смислові трансформації.

Європейський вектор розвитку української культури, що невіддільний від європейського зовнішньополітичного вибору України, сприятиме європеїзації та глобалізації української культури, подоланню нею постколоніального статусу. Європейський вектор вітчизняної культури передбачає здійснення європейської наднаціональної культурної політики та приєднання до європейського культурного простору, що має відігравати роль ключового механізму формування європейської ідентичності. Реалізація цих намірів можлива за умов опанування новими формами управління культурним процесом, адаптації до європейських соціокультурних практик, розвитку «культурних студій» та «креативної економіки».

Використані в роботі підходи та одержані за їх допомогою дослідницькі результати розширюють теоретичну площину соціальної філософії освіти та інших суміжних гуманітарних наук щодо осмислення ролі культури як чинника консолідації суспільства. Матеріали дисертації можуть бути використані в процесі розробки загальних та спеціальних навчальних курсів для студентів гуманітарних спеціальностей, а також у подальших наукових розвідках щодо змісту та напрямів модернізації сучасної української культури. Отримані результати можуть стати підґрунтям для практичної розробки владними структурами законодавчих положень в гуманітарній сфері, впровадження методології забезпечення консолідуючого потенціалу української культури, створення відповідних культурних проєктів і практик.

Ключові слова: консолідація, суспільна консолідація, культура, суспільство, українське суспільство, українська культура, людина, гуманізм, війна, мир, гібридна війна, свобода.

ABSTRACT

Magera S.I. Culture as a factor of consolidation of Ukrainian society in the period of social transformations. *Qualifying scientific work on manuscript rights.* Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Philosophical Sciences (Doctor of Philosophy) by specialty 09.00.03. - social philosophy and philosophy of history. Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov.

In the study, culture is considered as a way of organizing social and personal existence, which is of great importance in actualizing a meaningful life of a person, developing values and providing for spiritual needs. It is shown that the study of the functions of culture, especially its consolidating function, is particularly relevant and important. With the exception of a few works, it is difficult to name publications in which this function was presented as a subject of direct theoretical analysis.

The study of culture is always a relevant and practically significant direction. After all, culture is the property of the people and society, which is acquired by reason and work, serving as the basis on which human life unfolds. And the greater the achievements of this or that nation, the higher its place in the civilizational process of mankind, the more noticeable its role in history.

At the same time, it has been proven that the processes of social consolidation (as well as social separation) have always accompanied and will accompany the state and national progress of countries at various stages of history. It is shown that social consolidation to one degree or another is present in any society, just like its opposite - confrontation.

The object of research is the phenomenon of culture and its consolidating potential, the subject is socio-philosophical dimensions of culture as a factor in the consolidation of Ukrainian society in the conditions of transformations.

The methodological basis of the study was system, comparativist and complex approaches. On their basis, the components of culture were analyzed, and the connection between culture and the phenomena of social consolidation was substantiated. This made it possible to investigate the influence of cultural factors on the process of consolidation of Ukrainian society. Conceptual analysis was used to study the meaning and delimitation of such concepts as "integration", "social consolidation", "social unity", "social partnership", "solidarization".

To understand the anti-consolidating tendencies of culture in totalitarian and authoritarian systems of the past and present, the method of historical analysis was applied, instead, the methods of anthropological reduction and anthropological interpretation made it possible to reveal and justify the human-creating nature of the consolidating essence of culture.

The hermeneutic method was applied in order to ensure interpretive expressiveness and argumentation in the analysis of the criteria of the consolidating potential of culture. The structural-functional method provided an analysis of the structural components of culture, and the synergistic methodology contributed to the identification of the conceptual foundations of the formation of culture as a systemic integrity, which contributes to the consolidation of Ukrainian society in the period of social transformations.

The methodological strategies of meta-anthropology and meta-anthropological potentialism made it possible to understand the consolidating potential of culture in the context of the civilizational subjectivity of Ukraine, to understand the difference between consolidation and solidarity.

The core of the scientific novelty of the work lies in the fact that it systematically analyzes culture as a factor of social consolidation, taking into account new challenges for Ukrainian society. The main results of the dissertation research are revealed in the following theoretical statements.

For the first time, a comprehensive analysis of the scientific output of domestic and foreign scientists on the specified issue was carried out, identifying prevailing trends and certain patterns of development of philosophical knowledge regarding the phenomenon of culture as a leading factor of social consolidation and the peculiarities of its manifestation in Ukrainian society during the period of social transformations.

On the basis of the methodology of meta-anthropological potentialism, the expediency of actualizing the concept "consolidating potential of culture", which defines the possibilities of culture to unite society on the basis of its human-creating nature, has been proven. The reality of the consolidating capabilities of culture, which actualizes social relations, unites various ethno-national communities and social strata with common spiritual practices and significant cultural-historical experience, is systematically shown. It was also revealed that the realization of the consolidating potential of culture is not only a means of self-preservation of the people, but also the basis for the formation of national identity. This is the basis of the subjectivity of the country, which becomes especially relevant in the period of social transformations.

It was determined that the unity of traditions and innovations is one of the main factors of systemic changes in modern culture and a way to strengthen the consolidating potential of Ukrainian culture. Only in the process of interpenetration of innovative and traditional is it possible to develop culture and ensure its consolidating capabilities.

It has been proven that the establishment of a country's culture as common to all citizens, a unifying, interactive set of certain meanings, beliefs, norms and values, symbols, forms of practice, distinguishes one people from another, and on the other hand, unites people into a consolidated community. The core of such a culture in the Ukrainian multicultural society can be the culture of the Ukrainian ethnic group. The substantive parameters of the concept of "social consolidation" are outlined, according to which this consolidation appears as a union of society based on common

values and a common goal. It has been found that social consolidation coexists with confrontation, its result is social unity, means - social partnership, and under certain conditions - solidarity, which by its nature is different from consolidation.

The value principles and archetypes of contemporary Ukrainian culture in the form of cordocentrism, worldview tolerance, atheism, individualism, romanticism, polyphonic worldview, etc. are clarified; it is determined that Ukrainian culture is not free from standardized samples of mass, globalized culture. The essential features of national culture determine its "borderliness" ("frontierness") - being at the intersection of cultural and civilizational worlds.

The role of the national idea for the development of culture, the essential content of which contributes to the consolidation of the Ukrainian nation in the spiritual dimension, is clarified. The national idea is a political and cultural project of the development of the Ukrainian nation, the main elements of which are the orientation towards building a democratic, legal, and social state in Ukraine. It is shown that the European vector of modern Ukrainian culture contributes to overcoming the consequences of the colonial imperial past and the latest trends of the post-colonial status of Ukrainian culture, becomes a catalyst for the establishment of democratic and humanistic European values and, on this basis, actualizes productive interaction with other cultures under the conditions of globalization.

The globalization of Ukrainian culture primarily means that it is being technologicalized and is entering the virtual space of the Internet. However, at the same time, not just formal and institutional, but deep, existential, meaningful transformations should take place.

The European vector of the development of Ukrainian culture, which is inseparable from the European foreign policy choice of Ukraine, will contribute to the Europeanization and globalization of Ukrainian culture, overcoming its post-colonial status. The European vector of national culture involves the implementation of a European supranational cultural policy and joining the European cultural space, which

should play the role of a key mechanism for the formation of European identity. Realization of these intentions is possible under the conditions of mastering new forms of cultural process management, adaptation to European socio-cultural practices, development of "cultural studies" and "creative economy".

The approaches used in the work and the research results obtained with their help expand the theoretical plane of the social philosophy of education and other related humanities regarding the understanding of the role of culture as a factor in the consolidation of society. The materials of the dissertation can be used in the process of developing general and special educational courses for students of humanities majors, as well as in further scientific investigations into the content and directions of modernization of modern Ukrainian culture. The obtained results can become the basis for the practical development by the power structures of legislative provisions in the humanitarian sphere, the implementation of the methodology for ensuring the consolidating potential of Ukrainian culture, the creation of relevant cultural projects and practices.

Keywords: consolidation, social consolidation, culture, society, Ukrainian society, Ukrainian culture, man, humanism, war, peace, hybrid war, freedom.

ВСТУП

Актуальність проблеми. Дослідження культури є завжди напрямом актуальним і практично значущим. Адже культура («друга природа») – це надбання народу і суспільства, яке здобувається розумом і працею й слугує своєрідною основою, на якій розгортається життєдіяльність людини. І чим більшими здобутками відзначається той чи інший народ, тим вище місце здобуває він в цивілізаційному процесі людства, тим більш помітною є його роль в історії.

Дослідженню культури присвячено безліч малих і великих публікацій. І все ж філософська дискусія, що розпочалась декілька тисячоліть тому (Платон, Аристотель, Цицерон), продовжується. І це зрозуміло. Культура має певне, ще далеко не розгадане, таїнство, проникнення в яке відкриває все нові й нові сторінки розуміння соціального – унікальності буття спільнот людей в історичному просторі та часі.

Серед десятків і сотень визначень культури ми дотримуємось її розуміння як сукупності матеріальних та духовних надбань людей, здобутих для забезпечення чисельних життєво-людських потреб – освоєння природи людиною для людини засобами розуму та праці, перетворення полотна природи в предмети культури (*див.: В. Андрущенко. У пошуках свободи. Історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів. Київ, 2023. С. 19*).

Культура як спосіб організації соціального й особистісного буття має гуманістичну місію актуалізації осмисленого життя людини, розвитку цінностей і забезпечення духовних потреб, адже особистість не лише пізнає культуру, а й творить її.

Особливу актуальність і значення мають дослідження функцій культури, зокрема, її консолідаційна функція. За виключенням декількох робіт важко

назвати публікації, в яких ця функція була представлена як предмет безпосереднього теоретичного аналізу.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Проблематика культури як чинника суспільної консолідації достатньо широко розглядається у філософському та науковому дискурсі. Комплексне дослідження суспільної консолідації й консолідуючої сутності культури в контексті її людинотворчої природи потребує звернення до методологічного й світоглядного потенціалу праць В. Андрущенка, Г. Ваценка, І. Дзюби, С. Дацюка, А. Колодій, М. Кравчука, В. Кременя, С. Крилової, С. Кримського, В. Крисаченка, Є. Магди, Ю. Опалько, О. Петухової, М. Поповича, С. Пирожкова, Н. Хамітова, Ю. Шайгородського та ін.

Серед зарубіжних дослідників культури сучасного суспільства слід виокремити О. Анадарало, Е. Вейсбенда, М. Роса, І. Ноймана, Е. Маркарян, А. Флієра та ін.

Важливими є напрацювання особливостей процесів консолідації українського суспільства і ролі культури в них у таких дослідників: Т. Антоненко, О. Афоніної, О. Добровольської, О. Дубового, О. Кирилюк, О. Копієвської, Л. Курняк, В. Мельника, В. Нікітенка, О. Онаць, С. Пролеєва, О. Стасевської, Г. Шевченка, В. Яценко та ін.

Значущі теоретичні орієнтири для осмислення української культури як фактору консолідації мають дослідження В. Бакальчук, К. Кириленко, О. Копієвської, Ж. Кузьміної, Л. Ляпіної, О. Самчук, І. Титар, І. Ткач, Є. Тихомирової, Л. Чупрій, І. Черленяк, С. Шевчук, Т. Ярошенко та ін.

Сутність особливостей реалізації консолідуючої ролі культури в українському суспільстві представлене у працях Л. Анучиної, Ю. Вільчинського, В. Грицаненко, Н. Дмитренко, Ю. Калиновського, О. Кендус, С. Кліценко, Н. Левченка, В. Малімона, М. Недюхи, К. Палія, І. Павлюк,

М. Поплавського, О. Ременець, О. Стасевської, П. Слободянюк, М. Черниш та ін.

Але, незважаючи на певну кількість наукових публікацій, можна стверджувати, що проблематика культури як чинника консолідації українського суспільства потребує комплексного соціально-філософського осмислення. Існує низка питань, які потребують додаткового дослідження. Це й зумовлює необхідність даної дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики «Філософська парадигма глобальних трансформацій суспільства і освіти: теоретичні та прикладні аспекти» (номер державної реєстрації 0117U004972). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 13 від 26.06.2014 р.) та рекомендована кафедрою соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики (протокол №6 від 17.01.2024 р.) УДУ імені Михайла Драгоманова.

Мета дослідження полягає у системному осмисленні культури як чинника суспільної консолідації в період соціальних трансформацій. Досягнення поставленої мети зумовило постановку і виконання наступних дослідницьких завдань:

- дати сутнісне й функціональне визначення суспільній консолідації;
- визначити завдання культури в системі чинників суспільної консолідації;
- охарактеризувати особливості реалізації консолідуючого потенціалу культури;
- розкрити роль національної ідеї в культурі як провідної основи її консолідуючих можливостей;

- обґрунтувати основні напрями модернізації сучасної української культури;
- осмислити й актуалізувати європейський вектор розвитку української культури в умовах сучасних суспільних трансформацій.

Об’єкт дослідження – феномен культури та її консолідуючий потенціал.

Предмет дослідження – соціально-філософські виміри культури як чинника консолідації українського суспільства в умовах трансформацій.

Методологічною основою дослідження є системний, компаративістський і комплексний підходи, на основі яких досліджено і узагальнено змістовні риси культури, а також проаналізовано зв’язки поняття «культура» з такими концептами як «суспільна консолідація», «консолідуючий потенціал», «суспільна єдність».

Застосування даних підходів дозволило дослідити вплив культурних факторів на процес консолідації українського суспільства. Використано комплекс дослідницьких методів, зокрема поняттєвий аналіз з метою дослідження значення таких понять як «інтеграція», «суспільна консолідація», «суспільна єдність», «суспільне партнерство», «солідаризація».

Метод історичного аналізу застосовано для інтерпретації анти-консолідуючої сутності культури в період СРСР. Методи антропологічної редукції та антропологічної інтерпретації дозволили виявити і обґрунтувати людинотворчу природу консолідуючої сутності культури.

Герменевтичний метод було застосовано з метою забезпечення інтерпретаційної виразності й аргументації щодо критеріїв консолідуючих можливостей культури. Структурно-функціональний метод забезпечив аналіз структурних компонентів культури.

Синергетична методологія сприяла виявленню концептуальних засад формування культури як системної цілості, що сприяє консолідації українського суспільства в період соціальних трансформацій.

Методологічні стратегії метаантропології й метаантропологічного потенціалізму дозволили досягнути консолідуючий потенціал культури в контексті цивілізаційної суб'єктності України, осмислити відмінність консолідації й солідаризації.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому системно проаналізовано культуру як чинник суспільної консолідації з урахуванням нових викликів для українського суспільства. Основні результати дисертаційного дослідження розкриваються у таких теоретичних положеннях:

Уперше:

- здійснено спробу комплексного аналізу наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців з означеної проблематики, виявлення превалюючих тенденцій та окремих закономірностей розвитку філософських знань щодо феномену культури як провідного чинника суспільної консолідації та особливостей його прояву в українському суспільстві в період соціальних трансформацій;

- показана реальність консолідуючих можливостей культури, яка актуалізує соціальні відносини, об'єднує спільними духовними практиками та значущим культурно-історичним досвідом різноманітні етнонаціональні спільноти й соціальні страти;

- на основі методології метаантропологічного потенціалізму доведено доцільність актуалізації концепту «консолідуючий потенціал культури», який визначає можливості культури єднати суспільство на основі її людинотворчої природи;

- показано, що реалізація консолідуючого потенціалу культури є засобом самозбереження народу, підґрунтям формування національної

ідентичності. Це стає основою суб'єктності країни, що є особливо актуальним в період соціальних трансформацій;

- визначено, що єдність традицій та інновацій є одним з головних факторів системних змін у сучасній культурі та способом посилення консолідуючого потенціалу української культури. Лише у процесі взаємопроникнення інноваційного й традиційного можливий розвиток культури й забезпечення її консолідуючих можливостей.

Удосконалено:

- припущення про утвердження культури як спільної для усіх громадян, об'єднуючої сукупності смислів, цінностей, вірувань, символів, які, з одного боку, відрізняють народи, а з іншого, об'єднують як людей, так і народи. Ядром такої культури в українському полікультурному суспільстві має бути культура українського етносу;

- змістовні параметри поняття «суспільна консолідація», відповідно до яких суспільна консолідація передбачає єднання людей на основі спільної мети та спільних цінностей. З'ясовано, що суспільна консолідація співіснує з конфронтацією, її результатом є соціальна єдність, засобами – соціальне партнерство, а за певних умов – солідаризація, яка за своєю природою є відмінною від консолідації;

- ціннісні принципи української культури сьогодення у вигляді кордоцентризму, світоглядної толерантності, антеїзму, індивідуалізму, романтизму, поліфонічності світобачення тощо. Визначено, що українська культура не звільнилася від шаблонів масової культури. Сутнісні риси національної культури визначають її «граничність» («фронтирність») – знаходження на перетині культурних і цивілізаційних світів.

Уточнено:

- роль національної ідеї для розвитку культури, сутнісне наповнення якої сприяє консолідації української нації у духовному вимірі. Національна ідея

України є політичним і духовно-культурним проєктом розвитку держави й громадянського суспільства. Основним вектором сучасної Національної ідеї України є орієнтація на побудову соціальної, демократичної, правової держави, що забезпечує вільну й успішну самореалізацію людини;

- положення, що європейський вектор сприятиме подоланню наслідків колоніального імперського минулого й сучасних тенденцій постколонізації української культури, утвердженню демократичних і гуманістичних європейських цінностей і на цій основі актуалізуватиме продуктивну взаємодію з іншими культурами за умов глобалізації.

Теоретичне та практичне значення дисертації. Використані в роботі методологічні підходи та одержана за їх допомогою наукова новизна є продуктивними для соціальної філософії, філософії освіти та інших суміжних гуманітарних наук в контексті осмислення ролі культури як чинника консолідації суспільства. Матеріали дисертації можуть бути використані в процесі викладання спецкурсів з соціальної філософії, філософії політики, культурології, а також у подальших наукових розвідках щодо змісту та напрямів модернізації сучасної української культури. Отримані результати можуть стати підґрунтям для практичної розробки владними структурами законодавчих положень в гуманітарній сфері, впровадження культурних проєктів і практик, методології забезпечення консолідуючого потенціалу української культури.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної роботи, в якій висвітлено власні ідеї та напрацювання автора. Висновки та положення наукової роботи отримані її автором самостійно.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії, філософії освіти і освітньої політики Українського державного університету імені Михайла

Драгоманова, а також на засіданнях низки міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, круглих столів та семінарів, зокрема: щорічна звітна конференція «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (13-17 травня 2019 р. Дні науки в НПУ імені Михайла Драгоманова); III Міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики» (Київ, 24 квітня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Людина в системі цінностей: сучасні виміри. XV Шинкаруківські читання» (Київ, 26 листопада 2020 р.); II Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Молода наука – 2021: соціально-освітні розвідки» (Київ, 23 квітня 2021 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 5 публікаціях, у тому числі – 4 у наукових фахових виданнях України, 1 – у закордонних наукових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації відповідає меті дослідження та відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертаційного дослідження – 180 сторінок, основної частини роботи – 160 сторінок, списку використаних джерел – 20 сторінок.

СПИСОК РОБІТ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у фахових виданнях:

1. Магера С. Поняття «суспільна консолідація» у світлі сучасного філософського дискурсу / Практична філософія. К., 2018. №4. С. 41 – 46.

URI: <https://sites.google.com/site/practicsophy>

2. Магера С. Українська культура: єдність національних та загальнолюдських пріоритетів / Вища освіта України. К., 2019. №1. С. 68-74.

URI: <https://wou.npu.edu.ua/index.php/en/2019-en/59-1-2019>

3. Магера С. Ідеологізація культури як основа її деформації в тоталітарних суспільствах / Освітній дискурс. Збірник наукових праць. Гуманітарні науки. К., 2019. Вип. 16 (№9). С. 69 – 84.

URI: [https://journal-discourse.com/files/pdf/OD_16\(9\)-2019.pdf](https://journal-discourse.com/files/pdf/OD_16(9)-2019.pdf)

4. Магера С. Європейський вектор розвитку української культури / Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. К., 2019. Вип. 149 (№10). Ч. 2. Філософські науки. С. 67 – 72.

URI: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=210>

Статті у зарубіжних та вітчизняних фахових виданнях, включених до наукометричних баз:

1. Sergey Magera. National idea in culture as the core basis of its consolidating essence in ukrainian society / Paradigm of knowledge. Frankfurt, 2023.

№ 4(58). С. 98-115. URI:

<https://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/2636>

Тези виступів на конференціях

1. Заблоцький В.П., Магера С. І. Герменевтика соціального факту/ III Міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики». (Київ, 24 квітня 2019 р.).

2. Магера С. Філософія в інтелектуальній стратегії вітчизняного університету / Щорічна звітна конференція «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету». (13-17 травня 2019 р. Дні науки в НПУ імені Михайла Драгоманова).

3. Магера С., Гомілка О. Щастя як цінність: український вимір / Міжнародна науково-практична конференція «Людина в системі цінностей: сучасні виміри. XV Шинкаруківські читання».. (Київ, 26 листопада 2020 р.).

4. Магера С., Іванець Н. Університетська автономія в європейському просторі вищої освіти» / II Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Молода наука – 2021: соціально-освітні розвідки». (Київ, 23 квітня 2021 р.).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ЯК ЧИННИКА СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Гібридна війна, яку веде проти України Російська Федерація, наявність п'ятої колони підірвали (або ж значно знизили) духовну консолідацію українського суспільства. Її відновлення, зміцнення і розвиток є завданням, без вирішення якого про перемогу, відновлення цілісності держави й розвиток не може бути й мови.

Передусім з'ясуємо, що являє собою суспільна консолідація.

Слово «consolidatio» (лат.) має два корені – «con» (з, разом) і «solidare» (зміцнювати, зрощувати) увійшло до більшості європейських мов. Однак основні значення та конотації слова «консолідація» у різних мовах суттєво відрізняються. Якщо, скажімо, в англійській та французькій мовах домінує значення «зміцнення», то в слов'янських мовах домінує значення «згуртування».

Поняття «консолідація» використовується в низці наук – економіці (стосовно до активів), юриспруденції (по відношенню до нормативно-правових актів), геології (по відношенню до гірських порід), в медицині (по відношенню до переломів) та в інших науках, маючи свої унікальні значення. У соціальні науки поняття «консолідація» увійшло у 1970-х рр., де воно перш за все використовувалось по відношенню до політичного режиму [155, с.48-50].

З тих часів термін «консолідація» як принцип суспільного і політичного розвитку використовується у двох значеннях. По-перше, мається на увазі зміцнення певного політичного режиму (демократичного чи недемократичного). Зокрема, протягом 1980-х рр. утвердилось стійке поняття «консолідація

демократії», яке здобуло значний розвиток в контексті осмислення соціальних трансформацій.

По-друге, консолідація розуміється як об'єднання, згуртованість, спільність окремих осіб, груп, організацій та спільнот для досягнення певних цілей. Зокрема, у Соціально-педагогічному словнику дається визначення цього поняття таким чином: це «вид об'єднувачих процесів, злиття близьких за мовою і культурою етносів у більш великі спільноти, налагодження між ними соціально-економічних та культурно побутових зв'язків» [149, с. 116].

У Політичній енциклопедії консолідація - це «процес об'єднання, зміцнення, єдності й згуртованості соціальних і політичних сил» [128] з метою ефективного вирішення загальних завдань. В Економічній енциклопедії консолідацію подано як об'єднання навколо ідей чи тих чи інших програм [43]. Це може бути згуртування суспільства і політичних сил «навколо ідей, інституцій, харизматичного політичного лідера заради реальної або уявної мети, проти реальної або уявної загрози» [156, с. 50]. У цьому контексті цей термін постає як головний чинник конструктивності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної наснаги для досягнення певної мети. Соціальна консолідація протистоїть розпорошенню суспільства, являючи собою участь громадян у процесі об'єднання спільнот, регіонів, країни.

Як об'єднувачий процес консолідація розпочалася ще в архаїчних племінних й розвивається зараз у сучасних етнічних спільнотах не лише як соціально-економічна та побутово-культурна спільність, але й як вирішальний фактор самозбереження нації, що інтегрує народ і державу [122, с. 130-131]. Згідно з дослідженнями С. Пирожкова і Н. Хамітова можна навести чимало історичних прикладів, коли суспільна консолідація поставала «рушійною силою розвитку суспільства й виходу з будь-яких криз» [127, с.43].

Зокрема, зазначають С. Пирожков і Н. Хамітов, «суспільна консолідація дозволила Сполученим Штатам Америки завершити громадянську війну

ефективною цивілізаційною трансформацією, подолати Велику Депресію; Фінляндії – обстояти свою ідентичність і вийти до економічного й соціального процвітання; Японії – відродитися після поразки в Другій світовій війні і стати на шлях світового лідерства у низці інноваційних галузей науки і техніки» [127, с.43].

Варто відзначити, що процеси суспільної консолідації так само і як суспільного роз'єднання зазвичай супроводжували національний та державний та розвиток. «Шляхи і рівень ефективності розв'язання проблем, пов'язаних із цими процесами, є чи не основною ознакою зрілості держави, а консолідованість – найвагомим чинником зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації.

З одного боку, суспільна єдність є чутливою до будь-яких внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, явищ і загроз, динамічною системою, що «прагне» несуперечливої цілісності. З другого, єдність/роз'єднаність – це постійно діючий чинник, який визначає характер, якість і вектори суспільного розвитку, становить основу державотворення й є істотним фактором впливу на практично всі сфери життєдіяльності» [176, с.7].

Отже, соціальна консолідація тією чи іншою мірою присутня у будь-якому суспільстві, так саме як її протилежність – конфронтація. Дійсно, зазначають С. Пирожков та В. Хамітов, «немає жодного суспільства, яке перебуває в стані абсолютної конфронтації або абсолютної консолідації. Завжди спостерігаємо соціальну систему, що складається з цих двох процесів при домінуванні одного з них» [127]. Варто усвідомлювати, що природне бажання повністю подолати конфронтацію й утвердити абсолютну консолідацію «може бути доволі небезпечним. Абсолютна консолідація означає тоталітаризм. В умовах відкритого суспільства навряд чи можна говорити про повний перехід від конфронтації до консолідації – це означало б руйнування живої діалектики системи «опозиція – влада», яка є фундаментальною умовою демократії» [128].

Окрім того, за певних умов «конфронтація може бути навіть каталізатором консолідації. При цьому є межа, за якою вже конфронтація, що руйнує і консолідацію в соціальній системі, і соціальну систему як таку. Це особливо небезпечно в кризових умовах (фінансово-економічна криза, війна тощо)» [128].

Міру як консолідації, так й конфронтації визначають інші категорії, які характеризують процеси об'єднання (інтеграція, згуртування, солідарність, єдність, партнерство тощо) та розмежування (дезінтеграція, протистояння, розшарування, атомізація, розкол тощо). Деякі з них використовують як яскраво виражені позитивні та негативні маркери консолідаційних та конфронтаційних процесів, деякі з них як відносно нейтральні. Останнє, зокрема, стосується дихотомії інтеграція – дезінтеграція. При цьому виникає закономірне питання: чи варто розрізняти поняття «інтеграція» і «консолідація»?

Процеси інтеграції і консолідації мають багато спільного. Як наголошує А. Колодій, дані концепти близькі за значенням і їх можна розуміти як синоніми, однак все ж слово «консолідація» є ширшим. Дане слово означає і як об'єднання, укрупнення, так і злиття, а також «зміцнення та посилення, і ущільнення, затвердіння, яке підказує, як саме виглядає це зміцнення. Згідно з теоріями лібералізму національна інтеграція – необхідна умова суспільної солідарності, лояльності, патріотизму, належного функціонування демократичних інститутів, державної міцності та безпеки. Інтегроване суспільство – добрий фундамент для міцної держави. А найкращий шлях для його інтеграції – консолідація громадянської нації» [63].

Ю. Шайгородський, вбачає суттєву відмінність понять «інтеграція» і «консолідація» з методологічної точки зору. Зокрема, зазначає дослідник, під інтеграцією (лат. *integrum* – ціле) розуміють єднання частин у цілісність, взаємне взаємопроникнення, динаміка упорядкування, взаємодія структур. «Соціальна ж інтеграція – це наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами, процес становлення та підтримки

соціальних взаємодій і взаємин між суб'єктами, що, поряд з адаптацією, є однією з функціональних умов існування і рівноваги соціальної системи. Поняття консолідація (від лат. *con* – разом, *solido* – укріплюю) несе, передусім у соціальному сенсі, інше смислове і сутнісне навантаження – зміцнення чогонебудь, згуртування (окремих осіб, груп, організацій тощо) для посилення боротьби за загальні цілі, досягнення спільної мети. Тобто, поняття консолідації є мотиваційно-смісловим, ширшим і, водночас, конкретнішим, оскільки містить мету об'єднавчих (інтеграційних) процесів, що надає їм сенсу» [176, с. 6-7].

Отже, для консолідації необхідно, щоб спільнота мала мету, в ім'я якої йому потрібно об'єднувати зусилля. Такою метою може бути відповідь на виклик або загрозу. У такому випадку маємо негативні фактори консолідації суспільства, що пов'язані з факторами, які можуть викликати негативні зміни у житті суспільства і призвести до деформації соціального буття людини. В умовах органічного розвитку соціуму суттєвими є фактори консолідації на основі внутрішніх мотивів членів соціуму. Важливими факторами консолідації суспільства постають воля до спільних ідеалів, побудова демократичного громадянського суспільства, довіра тощо. Важливо, коли людей об'єднує не чиясь зовнішні чинники, а вільний вибір особистості. Країну і її громадян еднають спільні перемоги, спільна воля, спільні проекти, спрямовані в майбутнє [156, с.50].

Окрім того, консолідація це не тільки досягнення спільної мети, без якої не можна вести мову про будь-яку інтеграцію. Як зазначає В. Хамітов, «це не просто економічні зв'язки, кооперація, що потребують компромісів, а й ціннісне, гуманітарне єднання, яке неможливе без консенсусу. Набуття консенсусу потребує взаємодії під впливом не волі до влади, а волі до пізнання та творчості, волі до свободи і розуміння Іншого. Маємо єднання, зумовлене розумом, який обмежує волю до влади і жагу збагачення, захищаючи й розвиваючи людяне в людині» [166].

У працях Н.В. Хамітова та С. Пирожкова знаходимо лаконічне, але доволі емке визначення суспільної консолідації як «єдності соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети» [127, с. 45; 136; 180]. Не можна не погодитись, що дане визначення, яке вибудовується на основі методології метаантропологічного потенціалізму, розробленого даними дослідниками, вказує на виключну важливість «самого світоглядного компонента задля консолідації економічного, політичного, військового тощо – адже люди можуть відчувати справжню спорідненість і довіру лише на спільній ціннісній основі. У продуктивній суспільній консолідації світоглядний компонент максимально задіяний, і це робить його не формальним або випадковим, а глибинним й стратегічним» [128].

Ціннісний або світоглядний компонент є ключовим також у визначенні протилежності консолідації – конфронтації. Остання постає як конфлікт індивідів і соціальних груп на основі різних цінностей. У своєму розвитку конфронтація походить від суспільного протиріччя, яке може бути конструктивним й деструктивним. За певних обставин деструктивне протиріччя може перерости у суспільне напруження й далі у суспільний конфлікт. Конструктивне ж протиріччя навпаки оздоровлює консолідацію своїм розв'язанням й руйнує саму можливість конфронтації [127, с.48].

Важливо також зрозуміти співвідношення понять «суспільна консолідація», «суспільна єдність», «суспільне партнерство», «солідаризація», які також близькі, але не тотожні. Якщо поняття «суспільна консолідація» означає певний процес, то поняття «суспільна єдність» виражає, скоріше, результат. Порівнюючи поняття «консолідована спільнота» і «єдина спільнота», С. Пирожков і Н. Хамітов зазначають, що «перше окреслює не лише динамічність взаємодії членів спільноти, а й натякає на суб'єкт-суб'єктні стосунки в цій взаємодії» [127].

Поняття «суспільне партнерство» характеризує спосіб розгортання суспільної консолідації в демократичному суспільстві, адже партнерство в такому суспільстві «є важливою умовою свободи, рівноправності й підпорядкованості праву в процесі набуття й розгортання консолідації» [129]. Цілком можна погодитись, що консолідація без партнерства і демократії «є викривленою, бо вона є консолідацією не всього суспільства, а окремих груп, причому вороже налаштованих одна проти іншої... Така консолідація є лише певним виявом солідаризації – інтеграцією проти спільного ворога (або штучно створеного образу ворога), а не єднанням заради спільної творчої мети» [128].

При цьому, варто відзначити, що солідаризація – це єдність індивідів усередині соціальних груп та створених ними структур, їхня самоідентифікація у формі усвідомлення належності до певного співтовариства. Тоді як консолідація – це взаємодія й згода соціальних груп [149, с. 222]. За певних умов солідаризація та солідарність є засобами суспільної консолідації.

Важливо усвідомлювати, що консолідація країни є об'єднання людей та спільнот, серед яких провідними є громадянське суспільство і держава, що виступають ініціаторами суспільного консолідування згори чи знизу. Консолідація згори, зазначає О. Петухова, «покликана законодавчим шляхом стимулювати та цілеорієнтувати спільні зусилля, передбачаючи певні координуючі тактики... Консолідація знизу заохочує громадян до активної участі в суспільному житті самостійно без втручання держави» [123, с.23].

На думку Н. Хамітова, найбільш продуктивним виявляється органічне поєднання консолідації з боку держави й громадянського суспільства, коли забезпечується рівновага «субординації як основного принципу взаємодії в державі та координації як відповідного принципу громадянського суспільства» [167]. Консолідаційні процеси в демократичному суспільстві здатні зміцнити баланс координаційних та субординаційних відносини.

У звичайних, некризових умовах суспільна консолідація забезпечується через відносну рівновагу координації та субординації у соціальній системі. В умовах кризи така рівновага часто не є ефективною. С. Пирожков і Н. Хамітов зазначають: «відмінність консолідації у звичайних і кризових умовах виражалася у простому наростанні субординації, яка за певною межею починала однозначно домінувати над координацією як вільним партнерством та співпрацею і зумовлювала більшу згуртованість і змобілізованість у процесах подолання кризових ситуацій та станів на основі наростання авторитарності влади.

В сучасному же кризовому соціумі координація як принцип суспільної взаємодії може бути подеколи й ефективнішою, ніж субординація» [127]. Це означає, що зараз в умовах кризи, залежно від мети і завдань, «маємо субординативно-координативну турбулентність: продуктивна консолідація визначається вираженим піковим домінуванням то субординації, то координації» [127].

Тематика національної консолідації є актуальною для будь-якої країни з її ментальними, соціально-психологічними й соціокультурними особливостями. Україна як молода держава, чиє минуле часто визначала імперська політика сусідніх держав, безперечно відноситься до таких країн. **Історична розбалансованість української людності в усі часи поставала як фактор, який стримує державотворчі процеси.**

Українські землі протягом століть відігравали роль певного політико-географічного прикордоння, своєрідної «поверхні вирівнювання», на якій стикалися й перепліталися інтереси Росії, Польщі, Австро-Угорщини. Упродовж століть. Історична доля українських земель склалася таким чином, що після розпаду Київської Русі жодна з них не жила самостійним державним життям. Закарпаття ще в XI ст. потрапило під владу Угорщини. За Галичину, державотворчі інтенції якої у XIII ст. були підірвані золотоординськими

владителями, вели боротьбу Польща, Велике князівство Литовське і Угорщина. Подніпров'я і Волинь, завойовані Золотою Ордою, перейшли під владу Великого князівства Литовського внаслідок дипломатичної угоди Територія між Дніпром і Прутом входила з XV ст. до складу Молдавського князівства, що перебувало у васальній залежності спочатку від Польщі, а потім від Туреччини. У Криму генуезько-венеціанські колонії ділили владу з уламком Золотої Орди – Кримським ханством. За Чернігівщину і Новгород-Сіверщину велася боротьба між Великим князівством Литовським та Московією [27, с. 51].

Однак знаковими історичними подіями, що зумовили розмежування України зазвичай вважають Люблінську унію, польсько-московське суперництво та Переяславські угоди. Зрештою у боротьбі за українську «спадщину» відбулася перемога Росії над іншими державами. Внаслідок підкорення Польщі та завоювання Криму їй вдалося набути значну територію, на теренах якої з часом було утворено Українську РСР. Решта українських земель опинились у складі Австро-Угорської імперії, а на початку XX ст. були розділені між Польщею, Румунією, Угорщиною та Чехословаччиною. Лише після Другої світової війни, коли Західну Україну було приєднано до складу Української РСР – вперше в історії український народ об'єднався в межах державної структури.

В результаті такої історичної різниці української людяності у різних частинах України розвинулися відмінні риси ментальності та цінності. Важливим було те, що українські частини трьох, а потім двох імперій жили в різному часі і просторі; дуже часто, вони потрапляли в ситуацію, коли за них велася боротьба. Життя у зоні постійних конфліктів, граничне буття, розвивало боєготовність, з одного боку, і можливість вижити в екстремальних умовах, з іншого. Звідси схильність до анархії, провідна роль воєнізованих формувань, рухливість народу, який зробив міграції важливою ознакою способу життя [27, с.48-49]. А неспроможність до згуртування і консолідації ставили під загрозу

спроби утворення української держави у різні історичні періоди, ставали причиною її «руїни», розвалу.

Утворена у 1991 р. українська незалежна держава є «достатньо аморфною цілісністю, на яку сильно впливають консервативні залишки минулого, залишки дискретності радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт» [29, с.61] тощо. Лініями історико-культурної диференціації України протягом десятиліть залишаються «неоднакова історична доля різних територій, поліетнічність, вибір мови, конфесійна приналежність, ментальність та інші психологічні особливості населення.

Характерною ознакою усіх цих параметрів є достатньо чітка локалізація по осі Схід-Захід, що відповідає давньому припущенню С. Хантінгтона про лінію розлому між цивілізаціями, яка проходить по теренах сучасної України. Останнє є підставою для виокремлення цивілізаційного чинника диференціації політичного простору України» [96, с. 83]. Важливою є думка С. Пирожкова про те, що існує «ціннісна відмінність як результат походження сходу і заходу України із різних цивілізацій (північноатлантичної та православної)» [96]. Іншими словами, історично українці сходу і заходу виховані на різних духовних цінностях. Понад 400 років Правобережна Україна була частиною європейських держав, спираючись на державно-управлінські традиції, які базуються на світоглядних цінностях католицької і протестантської культур. Такий же проміжок часу жителі Лівобережної України не знали нічого іншого, як суміш колективістського естетизму з азійським деспотизмом московських самодержавців.

Ця цивілізаційна різниця не могла проявитися в тоталітарній державі, але цілком закономірно виявилася в сучасній Україні [175, с. 239]. Саме ціннісна розбіжність у сутнісних оцінках політики, взаємодії людини і держави є причиною глибоких непорозумінь в соціокультурному просторі України.

З проголошенням незалежності України з'явилися сподівання, що традиції історичної пам'яті, які пов'язані з долею Румунії, Угорщини, Росії, Польщі, Чехословаччини, де колись знаходились українські землі, в майбутньому можуть бути трансформовані в державницьке русло завдяки освітній та гуманітарній політиці ефективно й безболісно. З іншого боку, висловлювалися занепокоєння щодо поліетнічного, мовного та релігійного аспектів диференціації.

Різне трактування історії різними етнічними й соціокультурними групами може ставати деструктивним чинником розвитку суспільства. Не можна не погодитися, що історія кожного народу має епохи, що його розділяють: «в Іспанії – це громадянська війна та диктатура Франко, в Англії – протистояння між королем і парламентом, що вилилося у громадянську війну. У вітчизняній історіографії таких прикладів більше, ніж достатньо: проблема визнання ОУН-УПА, Голодомору 1932-1933 рр., національних героїв» [171, с.131].

«Неоднозначне сприйняття різних історичних подій і постатей породжує в суспільстві гострі дискусії навколо них, як наприклад, щодо присвоєння звання Героя України Р. Шухевичу і С. Бандері, встановлення пам'ятників Катерині II в Одесі чи Симону Петлюрі в Полтаві» [85, с. 111]. Навколо історичних пов'язаних даними історичними постатями тривають дискусії. Негативною тенденцією у таких процесах є «перетягування» визначних історичних постатей заради власної політичної вигоди [85, с. 111].

У кожній частині нашої країни, передусім у «західного і східного регіонів, свої герої, своє власне бачення причин і наслідків історичних подій, і більше того, своє бачення майбутнього розвитку України. Має місце й інша ситуація, коли на хвилі радикалізму щодо відновлення історичної пам'яті українського народу простежується намагання певних політиків однобічно трактувати радянський період історичного розвитку, обходити і замовчувати його позитивні, героїчні сторінки, що приводить до незадоволення і спротиву

значної частини населення, особливо старшого покоління, яке має власний досвід історичного минулого» [49, с. 8].

Власне історична пам'ять стала одним з найміцніших знарядь сучасної гібридної війни Росії. С. Пирожков вважає, що ціннісна відмінність населення Сходу та Заходу є наслідком розвитку окремих соціокультурних спільнот України у складі «різних державно-імперських угруповань: Австро-Угорщини, Росії, Польщі тощо сьогодні знаходить вираження в штучному протистоянні між євроатлантичним вибором країни та євразійством при домінуванні Росії. Цей фактор діє як стихійно, так і свідомо підсилюється зовнішніми і внутрішніми суб'єктами.

Серед зовнішніх суб'єктів слід передусім виділити сучасний кремлівський політикум, а також шовіністично налаштовані партії і рухи деяких сусідів України. Внутрішні суб'єкти певною мірою представлені олігархатом, який завдяки роздмухуванню ціннісних відмінностей прагне відвести від себе невдоволення громадян, що постійно підсилюється» [96].

Поліетнічність, традиційно значуща для Буковини, Криму і Закарпаття – регіонів, в яких розпочинались рухи сепаратизму, спрацював як додатковий чинник суспільної конфронтації у випадку Криму.

Крим, який у 1954 р. увійшов до складу УРСР, гостро потребуючи економічної модернізації після депортації кримських татар, у 1991 р. здобув автономний статус у складі України, став осередком формування специфічної російської ідентичності. Під гаслом «захисту російської національної меншини» у 2014 р. Крим було анексовано Російською Федерацією.

Мовний вибір в спілкуванні і вибір статусу російської мови протягом років був важливішим фактором розчленування українського суспільства. Важливо усвідомити, що у значної частини суспільства немає розуміння державної мови як головної ознаки нації. Вимога не лише знання, а й

постійного використання української мови викликає протестні настрої серед російськомовних громадян України.

Протягом усіх років незалежності мовне питання загострювалось під час виборчих кампаній і виступало предметом маніпуляцій політичних сил, які мали вплив на суспільство, підіймаючи проблему надання російській мові статусу другої державної чи офіційної; зрозуміло, що це вельми посилювало лінії напруження між різними частинами суспільства [49, с. 9]. Мовне питання порушували в різних контекстах, але з конкретною метою – «відволікти громадян від реальних проблем, використати енергію їхнього невдоволення і штучно активованої ксенофобії за класичною формулою «розділяй і володарюй» [128].

Важливою детермінантою дії цивілізаційного фактору регіоналізації є релігія. «Раптове відродження української греко-католицької церкви на теренах Західної України сприяє розподілові віруючих на православних і католиків, який загострюється міжконфесійним протистоянням внутрішнього характеру. А саме релігійні догмати уніацтва і православ'я віддзеркалюються в особливостях менталітету та інших психологічних ознаках населення Заходу і Сходу» [116, с. 84].

За умов нестабільності політичних інститутів релігійні організації можуть стати суб'єктами, що виражають інтереси й цінності великих соціальних груп українського суспільства. Зрештою, зазначає Ю. Шайгородський, наявність в Україні різних «православних церков, широке представництво інших конфесій є швидше її надбанням, ніж бідною. Така ситуація не тільки змушує церкви до постійного пошуку діалогу з суспільством, але й унеможлиблює перетворення церкви в інструмент ідеологічного тиску на суспільство з боку держави» [176, с. 185].

Події новітньої української історії довели, що регіональна протилежність в Україні є довгостривалим чинником, і протидія умовних Сходу і Заходу –

реальність, з якою не можна не рахуватися. Регіональні еліти орієнтуються на різні стандарти будівництва держави й суспільства, мають різні зовнішні орієнтації. На думку Я. Вірменич, регіональна біполярність виявляється в різних оцінках минулого, ціннісних пріоритетах, у виборі зразку національних відносин. Біполярність, на жаль, часто відіграє негативну роль у політичних іграх і має тенденцію до посилення [27, с. 61].

Це означає, що конфронтаційні процеси в українському суспільстві навколо окреслених ліній диференціації далеко не завжди об'єктивно-історично зумовлені. Творці і маніпулятори гібридної війни роздухують конфлікти в суспільстві, штучно підсилюють їх. В результаті в українському соціумі маємо не лише історично зумовлені об'єктивні розбіжності, але й значну штучну конфронтацію [127].

Потреба в консолідації українського суспільства задля набуття суб'єктності нашої країни та її громадян стоїть на порядку денному всі роки Незалежності Української держави. З початку свого існування українське суспільство визначають як «фрагментоване, в якому відцентрові настрої домінують над доцентровими; відрізняються цивілізаційні основи західних і східних та південно-східних областей, які доповнюються різницею суспільства за віковими ознаками; слабкість загальнонаціональних зв'язків є очевидною порівняно з надмірною регіоналізацією політичних еліт, напруженням відносин між певними мовними, етнічними, конфесійними групами» [112]. Це яскраво підтверджує ставлення представників регіонів України до європейського вибору України, ринкової економіки та ролі держави у суспільних відносинах, а також ідеологічні вподобання, готовність до суспільно-політичної діяльності тощо.

Не можна не погодитися, що в символічному просторі України протягом десятиліть деякі політики і суспільні діячі активно використовують у своїй політичній діяльності, електоральній риториці протиріччя і поблеми, що

існують у культурній і політичній сферах, чим посилюють тенденції деконсолідації соціуму [134].

Соціокультурні відмінності протягом років супроводжуються посиленням соціально-економічного (майнового) розшарування, а останніми роками також зростанням безробіття, падінням реальних доходів населення, зниженням його купівельної спроможності, впливом висококваліфікованих кадрів за кордон, загостренням проблем бідності та нерівності. Так, за оцінками експертів, доходи 10% найбагатших в Україні, більше ніж у 40 разів перевищують доходи 10% найбідніших, а за версією Bloomberg, Україна знаходиться у десятці найбідніших країн (у 2017 р.) [21].

Нині ситуацію ускладнює нова політична реальність, яку визначають різновекторні та суперечливі фактори: зовнішня військова загроза, подолання авторитарного, корупційного і зрадницького режиму, де внутрішньополітичні протистояння, світоглядні трансформації, усвідомлення можливостей громадянського суспільства, героїзм українських захисників та досягнення «щирості» «партнерських» стосунків деяких міжнародних партнерів. За цих умов маємо кардинальні зміни в системі ціннісних орієнтацій [176, с.175].

Однак є суперечність між потребою спрямування суспільства для здійснення стратегічних кроків у напрямі оновлення та рівнем консолідації. При цьому «недостатня консолідованість українського суспільства, з одного боку, обумовлена як збереженням історично позначених, так і новонароджених ліній конфронтації, а з другого – рівнем взаємної недовіри між населенням та владою, між найманою працею та капіталом, між різними соціальними верствами. Взаємна недовіра посилюється також загальною розгубленістю населення в атмосфері соціально-економічної кризи та воєнної агресії Росії, яка супроводжує процес реформ» [97].

На сучасному етапі повномасштабної гібридної війни «відчувається наявність гострої потреби у налагодженні процесу суспільної консолідації

українського етнонаціонально неоднорідного суспільства. Відчувається потреба ідейного об'єднання різних за майновим статусом суспільних прошарків, зняття протистояння за релігійною та мовною належностями й за територією проживання» [171, с. 126-127].

За таких умов перед державною владою, політичним та економічним істеблішментом, «усією інтелектуальною частиною суспільства стоїть невідкладне завдання – запобігти негативній конфронтації в її руйнівних формах та досягти конструктивної консолідації як згуртованості населення навколо спільних цінностей та спільної мети на демократичних та гуманістичних засадах» [99]. Таким чином, цілком можна погодитися, що консолідація українського суспільства стає не лише засобом досягнення соціальної, культурної й міжнаціональної злагоди, а й умовою захисту державного суверенітету, ключовою складовою процесу розвитку української політичної нації XXI ст. [176, с. 6].

При цьому зусилля інтелектуальної еліти країни спрямовані на пошук методології суспільної консолідації. Як вірно зазначають С. Пирожков та Н. Хамітов, нові виклики потребують нових методологій, які не тільки ефективно й гуманістично відповідають на виклики, а й протидіють як застарілим, так і й новітнім «гібридним» маніпулятивним методологіям, що провокують спотворені способи мислення та взаємодії. Дані методології не можуть бути ідеологічно заангажованими, вони мають стати «стратегічними інструментами змін на краще для всього суспільства і для кожної людини в суспільстві» [125, с. 44].

Аналіз наукових праць з проблеми суспільної консолідації та звернення до відповідного суспільно-політичного дискурсу дозволяє прийти до висновку, що суспільна консолідація відбувається принаймні у трьох вимірах – політичному, соціально-економічному та духовно-культурному. Ці рівні власне й визначають основні **чинники суспільної консолідації**.

Ключову роль в усі часи відіграє *політичний чинник*, адже саме політика покликана узгоджувати інтереси політичних суб'єктів, соціальних верств, груп та окремих громадян. Єдність «політичних еліт, широке і відкрите обговорення проблем і напрямів подолання кризових явищ..., долучення громадян до процесу прийняття рішень та конструювання суспільно-політичної реальності, з одного боку, здатне об'єднати зусилля, з другого – відповідальність влади» [176, с. 176] та громадянського суспільства задля досягнення цілей сталого й гуманістичного розвитку.

Політичний аспект консолідації українського суспільства містить такі чинники [156, с. 51; 105]:

- оптимальність державного устрою;
- забезпечення суспільної справедливості в усіх її проявах;
- реальна забезпеченість прав меншин;
- демократичні взаємини між суспільством і владою, захищеність громадянських політичних свобод і прав.

Розглянемо них більш детально.

Ступінь децентралізації влади в демократичному суспільстві повинна детермінуватися «об'єктивними потребами розвитку суспільства і держави, тобто на місцевому рівні «влади» повинно бути стільки, скільки її необхідно для ефективного життєзабезпечення територіальних співтовариств і вирішення на місцях, у межах їх територій, питань державного значення» [109, с.224-225].

Після Революції Гідності відразу було розпочато реформування місцевого самоврядування. Реформа передбачає «не просто передачу повноважень та ресурсів органам місцевого самоврядування тим же сільським та міським радам, а й створення спроможних територіальних громад, які зможуть реалізовувати передані їм повноваження» [100, с. 5].

Лише територіальні громади, що «здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг,

зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці» [93] спроможні консолідувати українське суспільство.

Осмислюючи фактори суспільної консолідації, С. Пирожков зазначає, що впровадження справедливості в усіх її проявах, особливо у праві, традиційно є однією з найбільш консолідуючих тем [96]. З точки зору науковця, консолідація навколо практики реалізації справедливості часто має в собі антикорупційну складову, що надзвичайно актуально саме зараз, а відкриття майнових декларацій державних службовців, перевірки чиновників, оприлюднення реєстрів власників нерухомості та інформації про справжніх власників компаній із відповідними заходами щодо власників є серйозним попередженням для потенційних корупціонерів. Не можна не погодитися, що водночас антикорупційна політика не повинна обмежуватися «голою репресією» [96].

Забезпечення суспільної справедливості передбачає й реальне забезпечення прав національних та інших меншин як необхідної передумови гуманістичного розвитку українського суспільства, утвердження в ньому принципів гідності, толерантності і прав людини. Україна має реально прийняти зобов'язання щодо заборони дискримінації на підставі приналежності до національних меншин і забезпечення рівності всіх громадян перед законом. Дійсно, «міжнародні зобов'язання України та потреби сучасного українського суспільства вимагають конкретизації заходів на рівні держави щодо національних груп» [23, с. 39]. Розв'язання проблем, що нині становлять загрози державній безпеці, «практично пов'язане з питанням регулювання міжетнічних відносин в Україні, їх стабілізації та гармонізації. Україна мусить сформувати національно-культурне та ціннісне ядро своєї ідентичності. Формування і зміцнення національної єдності, регіональна реінтеграція та суспільна

реконсолідація мають стати базовими умовами гарантування безпеки та незалежності держави» [176, с. 180].

Не можна не погодитися з академіком С. Пирожковим, що актуальним є забезпечення правового простору задля функціонування державної мови й культури, яка забезпечує інтеграцію соціуму, а також мов і культур основних народів і національних меншин, які «служать важливим інструментом захисту й збереження їхньої етнічної самоідентифікації» [96].

Складовою консолідації суспільства є реальне забезпечення політичних прав і свобод, які покликані забезпечити реальне народовладдя. В контексті консолідації політичні свободи можна розділити на дві великі групи, де перша об'єднує права, що забезпечують можливість реальної участі в управлінні державними справами, а друга об'єднує права, що розвивають участь громадян у суспільно-політичному житті [156, с. 52].

Демократичні взаємини між владою і суспільством базується на довірі та впевненості населення у спроможності й моральності влади. Тому дуже важливий розвиток можливості прозорості влади та її звітування громадянам країни, їх залучення до державного управління. Отже, «важливим напрямом забезпечення внутрішньополітичних процесів має стати комунікація з громадськістю. І не лише через засоби масової інформації. Доцільним було б залучення до безпосереднього, «живого» діалогу із громадянами політиків, ...працівників освітньої, наукової, соціальної сфер тощо. Варто використати й активні діалогові форми інформаційно-просвітницької роботи зі студентами вишів, учнями загальноосвітніх шкіл» [176, с. 177].

За сучасних умов існує нагальна потреба дій політиків й управлінців у напрямі постановки й реалізації значущих суспільних цілей. Для управлінського апарату важливим є налагодження зв'язків між державним та недержавними секторами як частинами єдиного комунікативного процесу. Становлення публічної сфери і моральних основ відповідних практик демократичної

комунікації має велике значення для гармонізації політики та управління на шляху посилення соціального партнерства. Важливим кроком у напрямі запровадження суспільного діалогу та реалізації соціального партнерства на засадах дискурсивної етики стає розвиток в Україні «електронного врядування» й так званої «електронної демократії» [176, с. 179-180].

Безпосередньо пов'язаний з політичним *соціально-економічний чинник* суспільної консолідації. З успішними ринковими та соціально-економічними реформами, підвищенням добробуту громадян з часів проголошення незалежності України пов'язується консолідація українського суспільства. Й це цілком зрозуміло, адже негаразди в економічній сфері, спад виробництва, падіння добробуту громадян, бідність завжди є чинниками накопичення конфронтації у суспільстві [103]. Соціально-економічне розшарування, доступ до суспільних благ окремих груп на фоні обмеження можливостей більшості, є гальмом консолідації будь-якого суспільства [120, с.32].

За умов розділення людей на дуже бідних і дуже заможних, бачимо, що не вистачає середнього класу, і це стає проблемою для розвитку громадянського суспільства, що впливає на можливість консолідації в суспільстві і державі. «Саме це глибинно підсилює конфронтаційну дію факторів ціннісної відмінності і падіння добробуту. При цьому слід констатувати органічність середнього класу для української ментальності; його «дистрофія» значною мірою є штучною. Цей фактор у першу чергу виявляється на міжособистісному рівні. В другу – на рівні політикуму, зумовлюючи відсутність партій середнього класу і, отже, олігархічну роздробленість країни, яка завжди гранично підсилює зіткнення їхніх політичних маріонеток» [103].

Все це пояснює той факт, що протягом тривалого часу саме з підвищенням добробуту громадян пов'язувались суспільні очікування на консолідацію українського суспільства. Зокрема, у аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «УКРАЇНА: Стратегічні

пріоритети. Аналітичні оцінки-2006» наводяться дані досліджень Центру О. Разумкова 2006 р., де «33,4% висловилися за «істотне підвищення добробуту всіх громадян України» як «чинник, що найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту», тоді як «спільні політичні принципи й ідеї» як об'єднавчий чинник визнали 11,6% опитаних; «спільну східнослов'янську культурну та історичну спадщину» – 11,5%; «знання і розуміння української культури і мови» – 8,1%» [110, с. 205].

Варто відзначити, що саме соціально-економічний чинник покладено в основу концепції соціального єднання Ради Європи та економічного, соціального та територіального єднання ЄС, що розвиваються в контексті матеріальних основ, заможності народів, націй, громад. У таких теоріях матеріальне й духовне перебуває у цілісності, існує об'єднання заради розвитку, економічного гармонійного зростання, справедливості, що реалізується на основі поваги до гідності, демократії, свободи, толерантності людини, а також на основі збереження культурного розмаїття. Наприклад, концепція соціального єднання Ради Європи вважає його наріжним каменем добробут, який аналізують в широкому сенсі: це задоволення потреб і прагнення до благ, які є повсякденними у суспільстві: медичне обслуговування, їжа, житло, освіта, енергозабезпечення, громадська безпека, свіже повітря, якісна питна вода, рекреаційні можливості, транспорт, та інші [110, с.32].

Досвід ЄС демонструє, що основою суспільної консолідації є взаємодія в межах однієї спільноти та між різними спільнотами, а також між елітами та народом, між державою й громадянським суспільством тощо. Тому соціальне згуртування ЄС представляє собою встановлення й зміцнення зв'язків між різними суб'єктами в процесі вироблення спільних стратегій розвитку. В основі економічного згуртування ЄС – посилення економічних зв'язків та активізація взаємодії суб'єктів економічної діяльності, посилення міжнародних й міжрегіональних економічних зв'язків тощо [110, с.32-33].

Аналогічним чином варто розвивати соціальні та економічні основи для консолідації українського суспільства. Не можна не погодитися з О. Оржель, що соціальну єдність можна розуміти в контексті завдань консолідації українського суспільства «як зближення у процесі взаємодії різних представників українського соціуму (громадян, об'єднань громадян, територіальних громад, соціальних груп, об'єднаних за професійними, релігійними, політичними, етнічними та іншими ознаками), посилення їхньої спроможності до суспільно значущих дій та акцій, до мобілізації та досягнення спільних цілей, утвердження спільних цінностей, захисту себе або інших представників спільноти. Внаслідок соціального згуртування твориться соціальний капітал та інфраструктура для соціальної взаємодії: постає громадянське суспільство, з'являються мережі, платформи, форуми, засновуються рухи, фонди, програми» [111, с. 33].

При цьому важливо усвідомлювати, що продуктивна консолідація суспільства передбачає «всебічний розвиток середнього класу як основної рушійної сили прогресивних перетворень у країні, що має забезпечити довгострокове економічне зростання та подолання бідності, підвищення добробуту, гідної самореалізації, соціального партнерства, ціннісної толерантності громадян і, кінець-кінцем, нейтралізує деструктивні фактори конфронтації» [95].

До економічних основ консолідації українського суспільства дослідники відносять: наявність цілісного національного ринку, горизонтальної міжрегіональної мобільності населення, забезпечення економічної ефективності. При цьому розвиток внутрішнього ринку традиційно пов'язується з його насиченням товарами від національного виробника, підвищення їх конкурентоспроможності та зростанням імпортозаміщення, що можливо за умови активізації зв'язків суб'єктів економічної діяльності. Горизонтальна міжрегіональна мобільність, по суті, передбачає розвиток у національному

вимірі чотирьох свобод, що існує в ЄС: вільне пересування послуг, громадян, капіталів, товарів. Щодо забезпечення економічної ефективності, то йдеться про використання власних рідкісних ресурсів, тобто забезпечення повної зайнятості та використання усіх придатних для виробництва ресурсів. Інші виміри стосуються соціальної та економічної сфер: стосунків між заможними і бідними, проведення солідарної політики, особливостей розподілу національного багатства, розвиненості середнього класу, масштабів тіньових процесів в економіці, маргіналізації населення, рівня асоціалізації, рівня життя [156, с. 50].

Процеси консолідації в економіці повинні відображати конкурентоспроможність, мають комплексно погоджуватися, мати цілісний характер, усувати диспаритетності економічного розвитку та створювати мотиваційне поле підвищення ефективності галузей народного господарства на розширеній основі [156].

Перше означає, що мають вживатися заходи, які не лише відновлюють паритетний режим роботи всіх галузей та секторів економіки, а й вирівнюватимуть умови роботи національних та іноземних суб'єктів [156].

Друге передбачає такі заходи як: контроль за цінами на енергоносії та конструкційні матеріали, запровадження економічних важелів зростання економіки (ресурсозбереження, інновацій); контроль за монопольною поведінкою; стимулювання економії енерго-, та ресурсовитрат; розширення амортизаційної бази; організаційне-технічне сприяння малому і середньому бізнесу; розширення попиту (виробничого та споживчого) [156, с. 51] тощо.

Окрім того, висвітлюючи соціально-економічний чинник консолідації українського суспільства в контексті осмислення європейського досвіду, не можна залишити поза увагою територіальне згуртування та регіональну економічну політику країни. Не можна не погодитися, що територіальне згуртування у ЄС реалізується через зміцнення міжрегіонального й

міжнародного співробітництва; через налагодження взаємодії між регіонами, приєднання територій і місцевостей до енергетичних, транспортних, соціальних та інших мереж, мінімізацію перешкод для економічної діяльності, якісне навчання, забезпечення високої якості державних й громадських послуг, а також «гарантованого доступу до суспільних благ, незалежно від території або регіону» [111, с.33-34].

Ефективна регіональна економічна політика України має також спиратися на принципи територіального згуртування, що, між іншим, передбачає всебічне вивчення потенціалу регіонів та використання їхніх ресурсів. Тому сучасні підходи до формування регіональної політики спираються на інтенсивну співпрацю державного та приватного секторів, розвитку в регіонах інституційної, транспортної, телекомунікаційної інфраструктури, «включення регіонів та територій у загальнонаціональні та міжнародні системи сполучення, товарні ринки, ринки праці тощо» [161, с. 279-293].

Отже, фактором консолідації українського суспільства у соціально-економічній сфері має бути «діяльність влади у сфері подолання бідності, підвищенні добробуту, системної реалізації принципів соціальної справедливості» [96], у тому числі регіональної справедливості. Не менш важливим, на нашу думку, виявляється соціальне згуртування громадян країни, тобто взаємодія, встановлення та зміцнення вертикальних та горизонтальних зв'язків між регіонами, територіальними громадами, соціальними групами, організаціями, підприємствами та окремими громадянами у ході вироблення спільних цілей і завдань та їх подальшого досягнення.

В умовах збройного протистояння на теренах України заслуговує увагу також *військовий* чинник консолідації. Точніше, варто відзначити, що військові дії на сході України спочатку були дійсно чинником консолідації в Україні, але з часом усе більше стають каталізатором конфронтації на всіх її рівнях. Такий потужний фактор консолідації як російсько-українська війна, зазначає

С. Дацюк, «діяв до часу, поки не стало ясно, що Мінські домовленості не є суб'єктивними для української громади і призначені не стільки для того, щоб об'єднати Україну без окупованих територій, скільки для того, щоб зафіксувати розкол України» [38]. Найбільше зло Мінських домовленостей, «зазначає автор, навіть не в розколі України як такому, а в довгостроковій забороні Україні бути суб'єктною в подоланні цього розколу. Українцям постійно будуть нагадувати, що вони не можуть приймати рішення щодо об'єднання власної території, бо рішення про її розкол було прийняте не всередині України, а далеко за її межами, на міжнародному рівні. Мінські угоди, зазначає він, це довгострокова втрата суб'єктності та солідарності Україною без надії на її відновлення у майбутньому» [38].

Той факт, що більшість громадян «не бачать у найближчій перспективі можливості успішного завершення військових дій і набуття миру, сприяє не лише соціальній апатії, а й наростанню агресії. Ці апатія і агресія можуть цілеспрямовано використовуватися як зовнішніми, так і внутрішніми суб'єктами, налаштованими на дестабілізацію становища в Україні й навколо України» [96].

За таких умов фактором консолідації стає не тільки мобілізація українського народу на боротьбу проти зовнішнього ворога, а й «духовно-культурна... інтеграція Донбасу в Україну. Окрім ефективних силових дій Українських Збройних сил, СБУ, розвідки, поліції, необхідний публічний світоглядний діалог із цих питань у мас-медіа, який модерують моральні авторитети» [96]. Не можна не погодитися, що «цей фактор консолідації, на відміну від усіх інших факторів, здатний актуалізувати консолідацію не в майбутньому, а в доволі близькій перспективі» [96]. Проте його ефективність певною мірою залежить від *духовно-культурного фактору*, який, за нашим переконанням, є визначальним фактором соціальної консолідації. Йдеться про спільні зусилля влади та гуманітарної інтелігенції, спрямовані «на формування

спільних цінностей, що об'єднують суспільство (освіта, наука, мистецтво, публіцистика). Зазначений фактор здатний нейтралізувати, а в ідеалі й подолати ціннісну роз'єднаність як результат походження сходу і заходу України з євроатлантичної та православної цивілізацій» [96].

Отже, саме **культурі відводимо провідну роль в системі чинників консолідації**, адже традиції, цінності і норми, що становлять ядро культури, не лише визначають характер та способи взаємодії суб'єктів у суспільстві, але й «створюють між індивідами відчуття єдності» [137]. При цьому ключову роль відіграє вибір й подальший розвиток способу життя та цінностей, що насправді відповідають інтересам суспільства і держави, є органічними й продуктивними для її громадян.

Культура стає тим явищем, який може консолідувати соціум. «Розглядаючи історичні суперечності крізь призму культури, ми знімаємо конфлікт суспільних груп навколо цих питань... Представники будь-якого регіону України здатні об'єднатись навколо ідеї оригінальності української культури, високо цінуючи її здобутки. Культура як важлива компонента має лягти в основу демократичної консолідуючої ідеології [69], - пише М. Кравчук.

Вагому думку висловив П. Порошенко під час вручення Національної премії імені Т. Шевченка: «культура є цінністю, тією основою, на якій відбудеться консолідація суспільства... Потенціал культури, стверджує Президент України, необхідно ефективно використати і для реалізації реформ, і для протистояння російському агресору, і для інтеграції окупованих зараз територій в український гуманітарний простір» [74].

Культура є важливим фактором консолідації українського соціуму, за думкою авторів Національної доповіді НАНУ «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії». При цьому вони відзначають основоположне значення ціннісних і моральних факторів: «суттєва роль у досягненні злагоди належить засвоєнню громадянами суспільно значущих

цінностей і норм. Цінності виступають як смисли стратегій життєдіяльності. Норми зазвичай є прийнятними соціальними стандартами діяльності» [169, с. 19].

В даному контексті можна погодитися з ідеєю, що «це має бути спільна культура, спільне розуміння культури та взаємозбагачення культур» [171 с.131].

Для характеристики спільної для різних етнічних та соціальних груп або «поділюваної усіма» культури використовують термін «соціетальна» (національна, всезагальна) культура. Соціетальна культура, зазначає А. Колодій, це та, якою послуговуються офіційні інституції і все суспільство, незалежно від поділу на соціальні, культурні й регіональні групи. Це спільна для усіх громадян сукупність певних цінностей, ідеалів, практик, які відрізняють народи, але і консолідують їх у межах даної спільноти [67]. Соціетальна культура у більшості західноєвропейських націй утворилася навколо певної етнокультурної серцевини (ядра), тому що з'явився провідний державотворчий етнос.

Отже, ядром соціетальної культури в українському полікультурному суспільстві очевидно має бути культура українського етносу. Саме про неї йшлося у висловлюваннях колишнього та чинного Президентів України щодо консолідуючої ролі культури та саме на її відродження та розвиток спрямована діяльність гуманітарних інститутів України протягом років державної незалежності.

Чи набуває українська національна культура ознак соціетальної культури, що здатна консолідувати суспільства?

Всеукраїнський моніторинг Інституту соціології НАН України за 2015 р. пропонує дані: «як у країні в цілому (84%), так і в окремих її регіонах (Захід – 96%, Центр – 91%, Схід – 82%, Південь – 74%, переважна більшість населення ідентифікує себе з українською культурою. Що стосується Донбасу, то він вирізняється від решти регіонів неоднозначністю культурної ідентифікації:

близько половини (49%) зараховують себе до української, 29% до російської, 5% до іншої культури, а 16% не визначилися. При цьому ідентифікація з українською культурою зростає з пониженням віку респондентів і, навпаки, з російською культурою ідентифікують себе більше респондентів старшого віку» [170, с. 34].

Ідентифікація з української культурою, властива для більшості населення України, поєднується з регіональними розбіжностями щодо ставлення українців до цінностей і норм західноєвропейського і вітчизняного спрямування. За соціологічними даними 2016 р., які приводяться в Національній доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», для «більшої частини населення України більш близькі цінності і норми східнослов'янських країн – 45%» [169, с. 20]. «При цьому даний показник на Донбасі і Сході становить 58 і 57% відповідно, в Центрі і на Півдні – 44 і 40%, на Заході – 30%» [169, с. 20].

У Національній доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» йдеться про те, що орієнтовані на ціннісний контекст країн Західної Європи 33% громадян України. Серед них: 51% на Заході, 35% в Центрі, 28 і 29% на Сході і Півдні й лише 5% на Донбасі. Ці дані демонструють прагнення людей Заходу і Центру до європейських цінностей, а сталість уподобань громадян Сходу, Донбасу до ціннісної системи східнослов'янських країн. При цьому варто мати на увазі, що значна частка населення по всій Україні, що не визначилася зі своїми уподобаннями, становить приблизно 25% [169, с. 20].

Ураховуючи той факт, що цінності становлять стійкий ментальний ресурс суспільства, у державній політиці та суспільному дискурсі варто орієнтуватись не прсто на західні чи східноєвропейські норми і цінності, а на традиційні національні та загальнолюдські гуманістичні цінності, у підґрунті яких

закладено потужний потенціал подальшого людського розвитку, а також спрямовувати зусилля на пошук та культивування спільних цінностей.

У розвитку спільних цінностей та мети будь-якого суспільства надзвичайно велику роль відіграє гуманітарна інтелігенція. Саме на неї покладається відповідальна місія актуалізації суспільного діалогу щодо об'єднання, яка змістовно включає в себе дії комунікативного, інституціонального, а також організаційного характеру для інтеграції суспільства в контексті майбутнього. Важлива роль гуманітарної інтелігенції – «у вільному творенні ідей, концепцій, образів та модерації дискусій щодо їх продуктивності та втілення, у організації світоглядного діалогу у суспільстві» [125, с. 51].

Необхідно пам'ятати, що «налагодження світоглядного діалогу – передусім між регіональними політичними елітами з питання місії України у світі, діалогу, який ініціюють і організують представники інтелектуальної еліти, слід вважати фундаментальною умовою національної безпеки і сьогодні, і у майбутньому» [169, с. 187] Діалог, який долає «антагоністичне протистояння регіональних політичних еліт та груп, налаштованих на захват і володіння ресурсами країни» [169, с. 187], є важливим кроком забезпечення консолідації нашої країни. При цьому слід усвідомлювати, що створення спільних смислів та символів, які мають фундаментальне значення для життя суспільства та забезпечення цілісності його розвитку, є одним з найскладніших завдань українського суспільства і держави [169, с. 180].

Насамкінець, зазначимо, що невіддільним від духовно-культурного чинника консолідації є питання розвитку «вільної й креативної особистості, формування її громадянських та соціальних компетентностей. Розв'язання цього завдання покладається передусім на загальну середню і вищу освіту» [96]. В русі консолідації українського суспільства відбуваються сьогодні освітні реформи, націлені на «перетворення української школи на важіль соціальної

рівності і згуртованості, економічного розвитку і конкурентоспроможності країни» [104, с. 5]. Стратегічна мета реформи середньої освіти, зокрема, у вихованні цілісного, усебічно розвиненого, здатного до критичного мислення, відповідального і патріотично налаштованого громадянина з усвідомленою позицією, який діє морально, поважає гідність і права людини, є здатним гуманістично змінювати світ [104, с. 6]. Реалізація або принаймні наближення до втілення в життя такої амбітної мети, є справжньою гарантією єдності українського суспільстві у майбутньому.

Висновки до 1 розділу

Консолідація являє собою об'єднання, згуртованість, спільність окремих осіб, груп, організацій, спільнот заради реальної або уявної мети, проти реальної або уявної загрози, їхня інтеграція в єдиний цілісний організм. Суспільна ж консолідація передбачає єднання соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети. Суспільна консолідація співіснує з конфронтацією, її результатом є соціальна єдність, засобами – соціальне партнерство, за певних умов – солідаризація.

Історична розбалансованість української людності в усі часи поставала як фактор, який стримує державотворчі процеси. На українській землі протягом століть інтереси Польщі, Австро-Угорщини, Росії перепліталися і стикалися. Як наслідок, спочатку у трьох, а потім у двох частинах України, що жили в різному просторі і часі, сформувалася в багатьох аспектах відмінна ментальність. Лініями історико-культурної диференціації сучасної України залишаються неоднакове трактування історії, поліетнічність, мова спілкування, конфесійна приналежність, як наслідок – психологічні особливості та ціннісні пріоритети населення. Більш того, конфротаційні процеси в українському суспільстві навколо окреслених ліній диференціації не завжди об'єктивно-історично зумовлені.

Потребу в суспільній консолідації України задля подолання роз'єднаності маємо всі роки незалежності Української держави. В сучасних умовах гібридної війни та зовнішньої загрози державності, потреба ідейного об'єднання відчувається особливо гостро. Перед державною владою та інтелектуальною елітою України постає завдання досягти консолідації на демократичних й гуманістичних основах.

Суспільна консолідація відбувається принаймні у трьох вимірах – політичному, соціально-економічному та духовно-культурному, які визначають основні чинники суспільної консолідації. Політичний аспект консолідації українського суспільства передбачає оптимальність державного устрою як баланс між централізацією та децентралізацією, забезпечення суспільної справедливості в усіх її проявах, реальна забезпеченість прав національних та інших меншин, демократичні взаємини між владою і суспільством. Соціально-економічний чинник консолідації передбачає розвиток цілісного національного ринку, горизонтальної міжрегіональної мобільності населення, забезпечення економічної ефективності, соціальне та територіальне згуртування, зміцнення середнього класу. Духовно-культурний фактор суспільної консолідації передбачає спільні зусилля влади та гуманітарної інтелігенції, спрямовані на формування спільних цінностей, що об'єднують суспільство.

Саме культурі можна відвести провідну роль в системі чинників консолідації. При цьому йдеться про утвердження культури як реальності, яка об'єднує смислами, віруваннями, цінностями тощо, які, з одного боку, відрізняють народи, а з іншого, єднають. Ядром такої культури в українському полікультурному суспільстві очевидно має бути культура українського етносу. Усвідомлення й актуалізація спільних цінностей та спільної мети українського суспільства, винайдення спільних смислів та символів, що матимуть фундаментальне значення, можливе лише в результаті світоглядного діалогу за участі еліт та інтелектуалів.

РОЗДІЛ 2

КОНСОЛІДУЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ КУЛЬТУРИ ЯК ВИЯВ ЇЇ ЛЮДИНОТВОРЧОЇ ПРИРОДИ

У попередньому розділі ми усвідомили реальність консолідуючих можливостей культури, яка актуалізує соціальні відносини, об'єднує спільними духовними практиками та значущим культурно-історичним досвідом різноманітні етнонаціональні спільноти й соціальні страти.

Тепер нам слід концептуально обґрунтувати й поглибити це розуміння. Вважаємо, що це можна зробити на основі методології метаантропологічного потенціалізму – методологічної стратегії, яку на основі метаантропології [170] розробили С. Пирожков і Н. Хамітов [127].

Метаантропологічний потенціалізм можна визначити як методологію «розвитку життєвого потенціалу і посилення суб'єктності особистості, нації, людства від буденних до вищих граничних та метаграничних проявів» [127, с. 50]. Дана методологія дає нам можливість побачити в культурі будь-якої країни, по-перше, її приховані перспективи, а, по-друге, досягнути її консолідуючі можливості в людиноцентричному контексті – контексті гідної самореалізації людини, яка за умов демократії веде до суб'єктності країн і цивілізаційних спільнот.

Якщо суб'єктність є гуманістичною [127, с. 24-27], то в ній маємо домінанту консолідаційних процесів над процесами солідаризації – перші означають глибинне єднання навколо спільної творчої мети і місії, а другі – зазвичай ситуативні союзи проти ворогів [164, с. 7-14].

Використовуючи методологію метаантропологічного потенціалізму, ми можемо говорити про необхідність і можливість актуалізації концепту *«консолідуючий потенціал культури»*, який визначає можливості культури

єднати суспільство на основі її людинотворчої природи. Можна впевнено припустити, що реалізація консолідуючого потенціалу культури є можливістю збереження і самозбереження народу, основою розвитку національної ідентичності, яка буде фундаментом суб'єктності країни, що стає особливо актуальним в період соціальних трансформацій.

Спробуємо аргументувати ці положення. Культура виконує низку суспільно важливих функцій, серед них – консолідуюча функція. Культура єднає людей, зміцнює довіру до владних структур, суспільних установ і організацій, а головне – людини до людини як носіїв національних і загальнолюдських духовно-моральних якостей.

Останнє здійснюється тільки при умові, якщо культуротворчий процес розгортається відповідно до (й за парадигмою) власне визначення «культури», того призначення, за яким вона покликана для суспільства. Зупинимось на цьому більш детально.

Для здійснення концептуалізації проблеми, що досліджується варто проаналізувати **загальну природу та функції культури.**

Сутність культури, в першу чергу, полягає в тому, щоб зберігати та передавати смисложиттєві коди існування певної нації та людства в цілому, а її природа обумовлена діяльністю людини як істоти духовної та творчої.

Узагальнюючи різноманітні точки зору українська дослідниця А. Шевель констатує, що нині термін культура тлумачиться неоднозначно, але ця розбіжність стосується здебільшого «сміслових меж цього поняття, а не спрямованість його загалом; крім того, сама культура має чимало вимірів та форм втілення, що нерідко зумовлює розбіжність та плутанину в її дефініції» [177, с. 20]. На думку авторки, «можна погодитись з тими дослідниками (В. П. Іванов, М. В. Межуєв, В. Г. Табачковський), які відносять до поняття «культура» певні способи організації та розвитку людської життєдіяльності, представленої у продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних

норм та настанов, духовних цінностях, сукупності ставлення людини до природи, до інших людей, до себе самої» [177, с. 20].

Це дозволяє дослідниці зробити наступний висновок: «У кожному конкретному випадку сутність тієї чи іншої культури розкривається через:

- а) специфіку діяльності;
- б) предметну сферу, тобто засоби та наслідки людської діяльності;
- в) ціннісне значення виробів;
- г) спосіб задоволення людських потреб» [177, с. 20].

Однак культура – не лише певні цінності і норми поведінки, це той аспект людського буття, що впливає на становлення особистості, це світоглядні уявлення, які ми приймаємо від інших. «Звідси й поняття про ментальність, про той спосіб мислення, який спирається на засвоєні нами з дитинства константи. Сталі, неперехідні елементи має кожна окрема національна культура, частина з них має загальнолюдський характер (наприклад, такі категорії, як життя – смерть, добро – зло, універсалії й реалії свята (бенкету), дзеркала, танцю, космогонічних явищ тощо)» [163, с. 129].

Природа культури є інтеграційною та комунікативною. На переконання О. Кирилюка, семіотичні, постструктуралістські механізми «існування взаємодії культурних форм, запозичених з інших епох та культур до сучасної культури предметно-практичних реалій, створюють категоріально-поняттєвий апарат, своєрідні «методологічні тенети».

Все це накладаються на культурний матеріал, дозволяючи виводити на поверхню його прихований універсально-культурний зміст та встановлювати його глибинну тотожність із іншим культурним матеріалом:

- 1) категорії граничних підстав (народження, життя, смерть та безсмертя), зв'язані у єдину світоглядну формулу «ствердження життя, подолання смерті, прагнення до безсмертя»;

2) світоглядні коди, тобто перетворені в системах культури соціалізовані базисні життєві функції підтримки життя (аліментарний, еротичний, агресивний та інформаційний)» [52].

Вочевидь, природа культури пов'язана з постійним відтворенням констант буття людини та суспільства, визначенням меж дозволеного й недозволеного у самовираженні людини.

Зокрема, у сучасній науковій літературі розповсюджена точка зору, що сутністю культури є здатність людини володіти природою, знання про неї, досконалість духовної і матеріальної діяльності. У такому розумінні культурою є ті артефакти, які створила людина на відміну від безпосередньо даного природою. В цьому багатолічному процесі створення матеріальних і духовних цінностей людина розвиває свої сутнісні сили.

Культура в цьому контексті є специфічною ознакою діяльності людини, яка не тільки змінює оточуючий світ, але і приводить до змін у житті людства. Культура є специфічним засобом організації і розвитку людської життєдіяльності, зафіксованим у продуктах матеріальної й духовної діяльності, у широкому сенсі ставлення людей до природи, суспільства і до самих себе [82, с. 94].

Фактично культура створює єдине комунікаційне поле взаємодії різноманітних суб'єктів та об'єктів. В цілому, головна мета культурної комунікації – у конструктивності спілкування та співтворчості.

Цілком можна погодитися, що в основі продуктивного спілкування маємо культурний код та кореляцію змісту й контекстів пам'яті того, хто передає і того, хто сприймає. При цьому «процес декодування є досить складним тому, що учасники комунікації користуються різноманітним набором кодів і субкодів. Загальна модель комунікації – відправник, контекст («референт»), повідомлення, канал, контакт (фізичний канал, психологічний зв'язок між адресатом і адресантом), код, повідомлення і адресат (реципієнт)» [10, с. 82].

Культура є явищем динамічним й консервативним одночасно. В культурі містяться традиції, звичаї, архетипи колективного несвідомого, знання та норми, що накопичувались протягом розвитку певного народу. В той же час, культура постійно змінюється, реагуючи на суспільні потреби та інтереси, трансформуючись разом з соціумом.

З цього приводу Л. Курняк зазначає, що за будь-яка культура є мінливою, проте вона має архетипові риси й дає змогу ідентифікувати кожного члена спільноти. Культура є результатом спільної діяльності членів одного народу, який разом «створює свій особистий й унікальний соціокультурний код. Недарма ми говоримо про те, що існують культура мови, культура поведінки – економічної, правової, екологічна культура й інші, що є неповторною належністю кожної нації.

Таким чином, сприйняття культури залежить від людини, яка належить до конкретного співтовариства. Але визначальною основою культури є накопичені народом цінності в духовній сфері (віра, звичаї, мова, література та ін.). Однак, незважаючи на це існує загальний культурний архетип, що сприяє міжкультурній комунікації» [76, с. 49-50]. Безсумнівно, саме духовні цінності утворюють основу культури і тому є фундаментом для консолідації народів.

Яскравим прикладом трансформаційних процесів у культурі, спричинених новими технологіями, новими соціальними реаліями є поява так званої інформаційної культури, а також культури віртуальної реальності. Інтернет, віртуальний світ фактично призвели до виникнення нових форм культури, що мають як позитивні, так і негативні характеристики.

За твердженням О. Копієвської, «під впливом культурних трансформацій відбувається зміна відносин між людьми і формуються нові образи реального світу, що суттєво впливають на систему культурних цінностей. У комунікаційних процесах реальну людину, як об'єкт інтересу й уваги з боку «іншого», замінюють предмети споживання, а в її життєвому світі поступово

провідне місце посідає Інтернет, що виступає як комп'ютерний співрозмовник» [66, с. 43].

Дослідниця вірно зазначає, що «сучасні інформаційно-комп'ютерні технології дозволяють проникати в найпотаємніші куточки інтимного життя людини, руйнуючи тим самим її власний світ, змінюючи світогляд.

Складається особлива комунікативна ситуація, при якій процеси, що відбуваються в комунікативному просторі, забезпечуються великою кількістю нових засобів накопичення, зберігання та передачі інформації» [66, с. 43]. Відбувається зміна традиційної демонстрації соціокультурного досвіду, світогляду, цінностей, тому створюється не завжди якісне культурне середовище.

Отже, культура є потужним регулятором суспільних відносин, що закладено в її природі та функціях. Слід визначити особливості культури, які зумовлюють можливості її потенціалу:

- «– культура акумулює багатівіковий досвід людства та окремої нації;
- культура формує людину та сприяє розвитку суспільства;
- сформовані культурні норми контролюють якість і кількість одержуваної людиною інформації» [86, с. 67].

Протягом життя людина не може «уникнути» культури у різних її проявах та формах. Жити у суспільстві – це фактично означає засвоювати зразки певної культури. В цьому сенсі природа культури полягає у її всепроникненні, присутності у кожному моменті людського буття.

Включення особистості в світ культури відбувається протягом всього життя, проте засвоєння ідеалів, норм і принципів має специфічні риси на різних етапах життя. засвоєння культури відбувається як на рівні унікальних можливостей особистості, так і соціокультурного простору, що її оточує протягом навчання, роботи, всього життя.

Можна погодитися, що «до факторів, які сприяють рівню засвоєння культурних норм людиною можна віднести силу її внутрішньої мотивації, її взаємодію з певними соціальними групами та інститутами, а також методи виховання й навчання, застосовувані певним суспільством. Співвідношення таких біологічних і соціальних факторів у процесі формування культурної ідентифікації особистості залежить від її віку, індивідуальних якостей, розвиненості, емоційності» [86, с. 67-68].

Культура є способом осягнення внутрішнього і зовнішнього світу особистості, принципом, який регулює її відносини з навколишнім середовищем як природним, так і соціальним. Дійсно, «культура постає як суто людська форма самоорганізації й розвитку системи, засіб її адаптації до довкілля, креативний чинник утвердження та процвітання людства у біосфері» [72, с. 211].

Аналіз сутності культури, її ролі у житті особистості й суспільства дозволяє виділити такі її виміри:

- «– культура збагачує духовне життя людини;
- культура – процес творчої діяльності людини;
- культура сприяє визначенню місця людини в пізнанні світу;
- культура включає в себе сутність освоєння людиною матеріальних і духовних цінностей;
- культура створює необхідні у світі норми поведінки та оцінки дій людини, забезпечує регулювання соціальних відносин між людьми;
- культура виступає як потужний фактор пізнання і формування людських сутнісних сил, удосконалення її природних захоплень» [42, с. 61].

Можна стверджувати, що природа культури є багатогранною та проявляє себе у різноманітних формах, типах, рівнях.

Так, аналізуючи науковий доробок з цієї проблематики (зокрема монографію М. Кагана), О. Сальнікова констатує наявність різних поглядів і підходів щодо феномену культури. Наприклад, культура аналізується як:

- комплекс вірувань, мистецтв, законів, знань, моралі, звичаїв і інших здібностей і звичок, набутих людиною (Э. Тейлор);
- єдність усіх форм традиційної поведінки (М. Мід);
- надорганічний універсум, що охоплює представлення, цінності норми, їх взаємодії і взаємовідносини (П. Сорокін);
 - форми колективної поведінки людини, групи, спільноти (Д. Юнг);
 - сукупність релігійної, наукової, художньої, технічної, політичної і суспільно-економічної діяльності (Н. Данилевський);
 - сукупність текстів, знакових систем і їх створення, а також соціокультурна основа табу і приписів (Ю.Лотман, Б. Успенський);
 - програма соціального спадкоємства (Н. Дубінін);
 - міра і спосіб трансформації сил людини в процесі її соціокультурної діяльності (Л. Коган);
 - спосіб і технологія діяльності, обумовлені і «дозволяючі» можливості людини (М. Мамардашвили);
 - система позагенетичного зв'язку людини, природи, суспільства, що забезпечує діяльнісне існування і безперервний розвиток людства як єдиного цілого (М. Каган) [143, с. 144].

Продовжуючи вищеозначену логіку зауважимо, що залежно від обраної наукової методології своєрідно трактується природа й сутність культури – марксизм детермінує існування феноменів культури економічними процесами, представники синергетики розглядають культуру як поле самоорганізації та свободи самовираження суб'єктів, постмодерністська філософія інтерпретує культурні явища не маючи єдиного методологічного «центру» тощо.

Культура, як вважає Ж. Бодрійяр, вже не прив'язана до певного місця разом із тим, у кожному окремому місці вона перестала являти цілісність. Культура розпадається на культури окремих спільнот, на культурні світи-діаспори. Подібні культурні спільноти розкидані по всьому світу.

Замість розширення доступу і розвитку елітарної культури, маємо поширення комерціалізації культури, яка прикрашена іронією та підсилена грою. Важливим тут стає концепт і феномен культурного громадянства, який «формується на стику таких явищ:

- 1) глобалізація в західному суспільстві породжує усе більш космополітичні культури;
- 2) по-справжньому космополітична культура може сформуватися тільки за умови реформування національних культур;
- 3) в сучасну епоху не повинен припинятися пошук складових колективної й індивідуальної ідентичності;
- 4) зріла ідентичність може виникнути тільки на основі осмисленого ставлення суб'єкта до історії, природи, інших явищ і побій» [102, с. 267].

З'ясовуючи природу культури, логічним буде більш детально зупинитися на її функціях. Низка функцій культури впливає з попередніх наших роздумів про її сутнісні ознаки. На нашу думку, до базових функцій культури варто віднести: людинотворчу, консолідуючу (інтегративну), комунікативну, ціннісну, пізнавальну, духовну, регулятивну.

Як доводить О. Попович, більшість дослідників відстоюють концепцію поліфункціоналізму культури й відзначають своєрідність та відносну самостійність життєво важливих функцій культури, без яких саме існування людини та суспільства неможливе.

Так, виділяються наступні функції культури: пізнавальна, інформаційна, регулятивна, комунікативна, аксіологічна, творча, компенсаторна, суспільно-

перетворювальна, етноформувальна, етнозахисна, орієнтаційно-регулятивна, пізнавальна, символічна, соціально-інтегративна, тощо [131];

О. Попович, вважає, що потрібна компенсаторна функція культури безпосередньо пов'язана з її креативною функцією [131, с. 194].

На думку Л. Фільштейна й В. Журавльова ієрархія функцій культури обумовлена домінуючою парадигмою її розуміння. З їх точки зору, функція захисту культури є в тому, що за допомогою духовних і соціальних досягнень, що є у культурі, людство долає межі і здатне адаптуватися до змін соціокультурного і природного середовища.

Креативна функція культури означає перетворення світу, завдяки чому людство розширює й поглиблює власний світ. Комунікативна функція культури полягає у взаємодії її суб'єктів. Нормативна функція означає, що культура є сукупністю норм і правил поведінки, разом із тим, вона є способом їх розповсюдження у суспільних практиках. Релаксаційна функція культури означає зняття індивідуального й соціального напруження. Мова йде про свята, ритуали, фестивалі тощо [165, с. 15].

Конкретизуючи окремі функції культури та досліджуючи їх співвідношення, звернемось до наукового доробку О. Балдинюк. Зокрема, на її думку, у самій нормативній функції можна виділити низку підфункцій: інформаційно-гносеологічну, прагматичну, оцінну, проєктивну, регулятивну та інші. В той же час, усвідомлення важливості нормативної функції культури призводить до того, що дана функція подеколи заступає собою поліфункціональність культури.

В цьому разі культура загалом й культура спілкування зокрема «зводиться лише до засвоєння і дотримання особистістю соціокультурних норм. Соціокультурні норми як такі ніколи не охоплюють всю повноту реального спілкування. Адже норма є тільки моделлю дійсності, тобто охоплює, фіксує лише «типове в типових обставинах». В силу цієї принципової неповноти в

самих соціокультурних нормах закладена можливість і необхідність творчості. Звідси стає зрозумілим твердження про «парність» нормативної і креативної функцій культури. Образно кажучи, норма і творчість – два крила культури спілкування» [12, с. 22-23].

Вочевидь, культура з одного боку, зберігає певні цінності та норми, а з іншого боку має потужний потенціал для їх розвитку у соціальному та індивідуальному вимірах.

Інтерпретуючи різноманітні точки зору щодо співвідношення функцій культури М. Михнюк посилається на наукові ідеї професора Б. Еренгрота, який виділяє дев'ять функцій культури та обґрунтовує їх ієрархічність. Останній стверджує, гуманістична функція найважливіша. Вона означає олюднення людини.

Досягнення, що відбуваються в культурі – це основа самовдосконалення особистості, завдяки чому розвивається і культура. Без креативного розвитку людини неможливий розвиток культури. Потреба у створенні нового виникає через незадоволення досягненнями, виникає потреба у пошуку чогось більш досконалого, розвинутого, спрямованого на актуалізацію творчої особистості.

Функція спадкоємності передбачає, що без освоєння всього, що досягнула національна культура й культура загалом неможливий розвиток людини й країни.

Пізнавальна функція забезпечує цілісність образу відповідної діяльності. «З нею тісно пов'язана комунікативна функція, яка забезпечує процес спілкування через мовлення, знакову систему, яку виконує семіотична або знакова функція культури. В кожному суспільстві в ході культурно-історичного розвитку складається своя культура, яка вимагає певних правил поведінки.

Такий підхід забезпечує нормативна функція культури. Однак для того, щоб функціонувати у суспільстві в якості повноцінного її члена, недостатньо засвоєних норм поведінки, необхідно засвоїти відповідну систему знань і умінь,

ціннісних орієнтацій, соціальних норм і правил. Тобто необхідна соціалізація особистості, яка досягається шляхом цілеспрямованого впливу на особистість, яку забезпечує соціальна функція. Особливого значення в сучасних умовах, на думку вченого, набуває аксіологічна функція культури, яка забезпечує формування ціннісних орієнтацій» [94, с. 73].

Отже, природа культури є складною та поліаспектною, що спричинило низку наукових концепцій щодо розуміння її сутності, структури, функцій. Функції культури як показує аналіз наукової літератури можуть розташовуватись у різноманітному співвідношенні, що обумовлено історичними, цивілізаційними, духовними, соціально-економічними особливостями розвитку певного суб'єкта культури.

Разом з тим, неможливе розуміння культури без антропологічного виміру цього феномену, що актуалізує дослідження людинотворчої природи культури.

Культура завжди була глибоким чинником соціальних трансформацій. З точки зору В. Андрущенка, культура завжди відображає духовні виміри суспільного життя, уособлює той спосіб розвитку людини, який зафіксований у системі соціокультурних цінностей, норм поведінки, поглядах людини, розвитку техніки, феномені моралі й естетичного досвіду.

Цілком можна погодитися, що в якості соціального індивіду людина є творенням культури, а культура – творцем людини [3, с. 9]. Безсумнівно культура орієнтована на одухотворення буття людини, наповнення його життєво важливими цінностями, нормами, принципами, ідеями. У самій сутності культури закладена перманентна спрямованість на людину, її буття як матеріальне, так і духовне.

Основоположною соціальною функцією культури є людинотворча, адже соціокультурне середовище формує певний тип особистості. Дійсно, чим глибший зв'язок особистості з культурою певної країни, тим міцніше

закріплюються в процесі формування особистості як патріотичні, так і загальнолюдські почуття, якості, принципи.

Дійсно, «усвідомлюючи і сприймаючи культурні надбання та цінності рідної землі, люди закріплюють та передають із покоління в покоління почуття відданості своїй батьківщині, обов'язку перед своїм народом, прагнення сприяти його розквіту і щастю. Людинотворча функція визначає всі інші, які в своїй сукупності конкретизують її» [108, с. 109].

Людинотворча природа культури проявляється у відтворенні низки соціальних та екзистенціальних цінностей без яких не може відбутися становлення й розвиток особистості, фактично не можливі гармонійні соціальні відносини.

В цьому контексті науковці стверджують: «Якщо розглядати функціональні сторони культури, то вона стає процесом розвитку сутнісних сил людини, здібностей в ході її усвідомленої діяльності з вироблення, розподілу і застосуванню відповідних цінностей» [75, с. 96].

Творча людина перебуває в бутті культури, де вона активно пізнає світ, що її оточує, зокрема суспільні відносини в певній країні. Культура як простір самореалізації особистості формує зразки поведінки, які сприяють налагодженню суспільних відносин. В. Мельник вважає, що розвиток культури можливий на трьох рівнях: 1) збереження культури; 2) оновлення культури; 3) трансляція культури в процес соціалізації індивідуума.

Дослідник впевнений, що «всі три рівня культури, характеризуючи культуру у широкому спектрі її формоутворень (наука, техніка, мистецтво, релігія, філософія, політика, економіка тощо), у той же час дозволяють виявити структуру, образ діяльності, цілісність культури, що не може зводитися до опису досягнень культури (елітарної культури) і передбачає постановку і концептуальне вирішення проблеми відтворення такої цілісності» [90, с. 170].

Формуючи людину як особистість, культура встановлює межі її свободи для реалізації власного життєвого проекту. Разом з тим, культурні практики здатні розширювати свободу людини, надаючи їй фактично необмежену свободу у творчості, самовираженні та самовдосконаленні.

Можна стверджувати, що культура містить потенціал творчості й креативу, які є базою наукового й художнього опанування світу. У свій час видатний київський філософ М. Бердяєв у роботі «Філософія свободи» зазначав, що для визначення завдань, які стоять перед культурою, важливо враховувати самобутність будь-якої культури в структурі людства, адже природа культури розкривається реалізацією творчості і свободи людини [14, с. 11].

Людина формується у полі культури як вільна особистість, реалізуючи творче начало, розкриваючи власні здібності. Як зазначає М. Попович «в цьому відношенні ми маємо підстави дійсно розглядати культуру як втілення світогляду особистості» [130, с. 136]. Культура є основою особистості, але часто особистість переростає культуру.

В залежності від того, які культурні практики домінують у суспільстві, людина засвоює певні схеми адаптації у соціумі й обирає шляхи для самореалізації. В. Воропаєва вважає, що культура актуалізує виявлення людини у трьох взаємопов'язаних вимірах:

«а) відношення людини до світу її суспільного буття вирізняє відношення людини до соціуму і характеризується як певне творіння людиною самої себе, втілення себе у цьому світі, і в цьому смислі – в домінуванні людини;

б) людина виступає не стільки як творець суспільства, не стільки як субстанція, яка втілюється в суспільстві, а, отже, яка у певній мірі втримує існування і функціонування суспільства у цьому смислі, тобто підпорядковується його потребам і законам, а тому й виступає як сила, у певному відношенні підпорядковуюча суспільству;

в) людина виступає як творець свого соціомікросвіту повсякденності і в той же час як слуга, і як раб, що підкорюється тиранії. В результаті дії цих трьох тенденцій відношення людини до світу суспільного буття, формується певна тріада: людина в рамках першої сукупності відносин домінує над світом; в рамках другої – підпорядковується йому; в рамках третьої – проявляється своєрідний синтез – творіння людиною світу і залежності від нього, підкорення йому» [31, с. 139]. В цьому контексті варто говорити про існування «культури свободи», «культури підкорення», «культури соціальної адаптації» людини. Дані типи культури з'явилися в різні історичні періоди та передбачали «формування» певного типу «людини соціальної».

В цілому «культура характеризує стан і окремої людини, і цілого суспільства, будучи продуктом сумісної життєдіяльності людей, системою узгоджених способів колективного існування, діяльності і взаємодії, позначень і оцінок. Культуру можна представити як майстерню, в якій створюється система цінностей, збираються разом найбільші досягнення людства у сфері мистецтва, науки, літератури і філософії, етики і релігії з глибокої старовини і до наших днів. Вона включає і все нове, що створене за останній час, що ще не встигло пройти перевірку часом і широко розповсюдитися» [95, с. 71].

При цьому можна погодитися, що «культура охоплює як минуле, так і сьогодення, і навіть заглядає в майбутнє. Культурні цінності формувалися на основі певних видів поведінки і досвіду людей. Навіть поширені побутові фрази про культурних і некультурних людей засновані на досвіді, який ми одержуємо від життя. Культурі ми навчаємося, і нас навчають культурі. Починаючи з юного віку нас виховують, пояснюють норми і правила поведінки, розкривають світ і учать нас, як нам жити і поводитися в суспільстві. Накопичений з роками досвід ми передаємо іншим поколінням, щоб вони перейняли його і надалі доповнили своїм досвідом» [95, с. 71].

Культура як духовне явище надає смисли людському буттю у всій його повноті. В. Біблер описує культуру як «форму самодетермінації, самоприречення діяльності, волі, свідомості, мислення, долі людини, кульмінацією засвоєння людиною духовних цінностей є акт самодетермінації, унікальний і неповторний для кожного індивіда» [16, с. 304-305].

До духовних цінностей можна віднести норми, табу, оцінки, ідеали, установки, тощо. Важливо зрозуміти важливість цінностей у суспільстві, які зумовлюють критерії продуктивності діяльності й життя. Духовні цінності як продукт культурного розвитку цивілізації є фундаментом для становлення особистості.

Духовні цінності не мають прагматичного сенсу, вони не практичні і нічому не служать, все набуває сенсу, якщо співіснує з ними як з вищими основами буття, у зв'язку з їх затвердженням. Духовні цінності як вищі цінності реалізуються в нескінченному безлічі ситуацій морального вибору й моральної діяльності.

Відповідно ступінь впливу духовної культури на розвиток людини залежить від низки чинників: соціально-економічного стану родини, рівня освіти індивіда, ментальності народу, загального духовно-культурного розвитку конкретного суспільства, реальних можливостей суб'єкта долучитися до високих зразків культури тощо.

В цьому контексті зауважимо, що одним з найвищих проявів людинотворчої природи культури є формування у індивідуума здатності до життєтворчості, створення автономної програми власного духовного розвитку. Під впливом культури як об'єктивного (загального) феномена формується суб'єктивна культура життєтворчості особистості.

Спираючись на погляди низки вчених, В. Ямницький констатує, що життєтворчість можна визначити як цілісність характеристик, а саме: організація свого власного життя; діяльність, що спрямована на планування і

проектування, реалізація власних планів і завдань; подолання проблемних ситуацій, розв'язання конфліктів [180, с. 9].

Для здійснення процесу життєтворчості необхідне «створення чи усвідомлення образу, ідеалу життєвого шляху. Тобто людина із самого початку власного свідомого процесу життєтворчості починає конструювати образ життя, бажаний ідеальний тип, який можна сформулювати тільки за допомогою рефлексії. Розвиненість особистості визначається тим вище, чим більш самостійний вибір вона здійснює» [19, с. 13].

Сама здатність засвоювати, розвивати й творити культурні цінності – природній і закономірний процес, більше того, будь-яка людина з віком здатна глибше входити у світ культури, включатися у світ цінностей всього поля культури. Не можна не погодитися, що «вік людини – це сума культури» [136, с. 162].

Отже, культура високого ґатунку робить людину духовною, а стандартні зразки повсякденної культури дозволяють їй адаптуватися у соціальному середовищі, конкретному цивілізаційному просторі.

На особистісному рівні у процесі соціалізації культура рививає духовність особистості яка є основою духовної культури яка допомагає людині гуманно ставитися до себе, суспільства, природи.

Н. Гірліна вірно зазначає, що «духовно-продуктивна діяльність забезпечує формування духовних цінностей, а духовно-практична діяльність стосується опанування людиною та соціальними групами накопичених людством духовних цінностей у процесі власного культурного розвитку. Саме другий процес лежить в основі соціалізації підростаючого покоління і має найбільше значення для формування у дітей та молоді духовних цінностей. Його результатом є набуття особистістю духовного досвіду, розвитку ціннісних орієнтацій, духовних потреб і духовних почуттів» [34, с. 32]. Цілком можна погодитися, що в результаті духовна культура «виступає як продукт і спосіб діяльності людини,

яка, у процесі перетворення навколишнього світу, перетворює і себе саму» [34, с. 33].

В. Яценко прагне знайти сутнісну роль духовної культури у світі особистості й суспільства: «Духовна культура як важливий прояв загальної культури є фундаментальною, універсальною і цілісною характеристикою особистості. Вона містить у собі гнучке світорозуміння, моральне і відповідальне світоперетворення в умовах самопізнання і самореалізації людини в соціумі і постає як безперервне досягнення гуманістичного ідеалу завдяки реалізації духовних цінностей в особистісно-орієнтованій культуротворчій діяльності» [182, с. 266].

Важливою складовою існування людини є світоглядна культура конкретної особистості, яка відповідно формується під впливом культури як загального феномена. Культура творить людину, наповнює світогляд ідеалами, переконаннями, принципами, віруваннями тощо.

Можна погодитися, що світоглядна культура – це знання про природу, методи мислення, людину, суспільство. В цьому контексті В. Білогур і С. Макаренко вірно зазначають: «Ми бачимо світоглядну культуру таким складним утворенням, основними компонентами якого є: пізнавальний, оцінно-ціннісний, діяльнісний» [18, с. 97] і додають, що «формування світоглядної культури особистості відбувається упродовж життя людини. Однак юнацький вік, який характеризується більш інтенсивним становленням самосвідомості особистості, її світогляду і стійкого образу «Я», є стрижневим і найбільш сприятливим у її формуванні.

Вироблення критичного погляду на дійсність зумовлює динамічні зміни у світовідчутті, світосприйманні, світорозумінні, загалом у ставленні молоді людини до світу, визначає її місце в оточуючому природному і соціальному середовищі, ціль і мету її власного життя» [18, с. 97]. Важливо зазначити, що

світоглядна культура особистості є індивідуальним сприйняттям та відображенням загальних норм й цінностей культури.

Відповідно норми та цінності культури як на глобальному, так і на національному рівнях трансформуються, що корегує сутнісне наповнення людинотворчої функції культури.

З точки зору О. Стасевської, система цінностей культури в сучасному світі характеризується такими ознаками:

«– відбувається трансформація статусу традиційних цінностей: послаблюються колективістські начала; працелюбність підмінюється креативністю; космополітизм доповнюється місцевим патріотизмом; громадський патріотизм замінюється національним;

– змінюється змістовне наповнення окремих цінностей: свобода як автономія особистості перетворюється у свободу вибору самих моральних цінностей; автономна особистість з усталеними моральними переконаннями замінюється індивідом із гнучкою моральністю; змінюються пріоритети в системі цінностей на користь споживацького, утилітарного;

– у контексті культури постсучасності провідне місце посідає толерантність, як єдиний фактор моральності» [150, с. 115-116].

Вплив культури на становлення особистості завжди має певні особливості в залежності від обраної суспільством, соціальною групою, особистістю ієрархії цінностей. Усвідомлення цього зумовлює конструктивність виховання крос-культурних цінностей у молоді [108].

Українська дослідниця Т. Антоненко робить акцент на людинотворчому характері культури. Вона зазначає, що «будівництво картини світу людиною здійснюється в культурному полі певного простору, визначеного часу» [6, с. 11] і аналізує думку А. Маслоу про те, що «культура, – це вершина «філогенетичної сходи, своєрідний інструмент адаптації людини до проживання в людському суспільстві» [6, с. 11].

Отже, людинотворча природа культури є поліаспектною та реалізується у першу чергу через систему виховання та освіти. Так, «заклади сфери освіти сприяють відтворенню духовних, інтелектуальних (через культурно-освітнє середовище) властивостей індивіда, формуванню його як економічно-активної особистості, яка відповідає певним вимогам суспільства до якості робочої сили. Заклади освіти є складовими освітньо-економічної (освіта, культура та мистецтво) інфраструктури та орієнтовані на виховання освіченої та духовно-збагаченої особистості» [78, с. 44]. Фактично, стандартизована культура як система цінностей та пріоритетів розвитку певного суспільства готує людину до духовного, економічного, політичного буття людини і суспільства.

Така підготовка «культурної людини» здійснюється через систему освіти. Заклади освіти всіх рівнів є ретрансляторами культурних надбань нації та цивілізації. У навчальних програмах та освітніх проектах має бути реалізована людинотворча сутність культури, оскільки основним призначенням виховання та освіти є створення умов для становлення особистості.

Аналізуючи духовно-культурний потенціал сучасної освіти, Г. Шевченко зазначає, що «освіта у новому столітті повинна:

- відповідати духовним потребам людини;
- сприяти виробленню особистої філософії і власної системи цінностей людини;
- виховувати смак до літератури, музики і мистецтв;
- вирощувати здатність аналізувати проблеми і приходити до розумних рішень;
- стати фундаментальною основою створення сучасної демократичної держави, заснованої на етичних принципах, цілях удосконалення;
- бути безперервним процесом від народження до смерті, призначення якого не стільки в тому, щоб здобувати знання, скільки в розширенні свідомості;

- забезпечити жорстку реалізацію екологічного імперативу в житті суспільства;
- стати безперервним процесом навчання тому, як погоджувати між собою споживацькі і вищі духовні устремління людини;
- виховувати інформаційно-культурну особистість, здатну протистояти руйнівній інформації у всіх її формах;
- перемістити свою увагу з функції передачі знань, культу знань на виховання домінуючих загальнолюдських цінностей: пошани до життя у всьому його різноманітті; співпраці, цінності сім'ї і відповідальності людей одне за одного, за природу, за світ у цілому, гармонії відносин» [178, с. 9].

Вочевидь, людинотворча природа культури реалізується на різних рівнях буття індивіда: з одного боку культура є своєрідним адаптером індивіда у соціумі, а з другого боку вона створює для нього умови духовного зростання та творчості, забезпечуючи свободу самореалізації.

Окрім людинотворчої природи культури науковці активно досліджують **консолідуєчу сутність культури.**

Культура актуалізує єдність людей через цінності, консолідує суспільство, розвиває цілісність. Культура пропонує зразки поведінки, соціалізацію людини. Культура також активідує суспільну пам'ять. Вона зберігає і накопичує досвід духовної діяльності людини.

Культура створює підґрунтя як для глобальної консолідації на основі загальнолюдських цінностей, так і для національно-державної та суспільної консолідації, яка базується на таких культурних феноменах як менталітет, традиції, звичаї, історична пам'ять, національна ідея тощо.

Зокрема, дослідники Е. Вейсбанд і К. Томас зауважують, що успіх процесу розвитку нації залежить від її культурного проектування, «системи цінностей і переконань, що функціонують як легітимаційне підґрунтя структури держави» [186, р. 13-15].

В цьому контексті консолідуючий потенціал культури стає потужним легітимізаційним чинником існування держави, функціонування певної системи влади. Разом з тим, консолідуюча сутність культури як чинника легітимізації проявляється з певними особливостями в залежності від типу суспільства, політичного режиму, цивілізаційної приналежності, тривалості історичного поступу конкретної етнонаціональної спільноти.

На думку С. Пролєєва, «підстави легітимізації влади змінювались внаслідок культурно-історичного досвіду людства. Найдавнішою формою легітимізації влади є обґрунтування її звичаєм. Щось робиться так, а не інакше, бо так заведено, так прийнято, саме так робиться ця справа. Звичай складає універсальну форму будь-яких дій, подій, відносин, вирішення проблем за первісних часів.

Він є загальною основою суспільної нормативності як такої. У вигляді звичаю панує анонімна всезагальність соціуму, хоча у своєму витoku він, як правило, апелює до якоїсь легендарної чи міфологічної постаті. За своїм сенсом звичай, з одного боку, – сила, його нормативність начебто створена регулярністю виконання справи. Те, що певний час повторюється, створює правило, що саме так треба робити» [134].

Тобто звичай як культурний феномен з давніх давен виконує консолідуючу та легітимізуючу функції, забезпечуючи стабільне й правомірне існування держави й суспільства на певний період. З часом звичай може набувати правової форми, ставати підґрунтям для створення закону, що зайвий раз підкреслює об'єднавчу силу культурних феноменів вкорінених у народній (історичній) пам'яті.

На переконання А. Наумова «стабільне, консервативне суспільство має усталені ціннісну та правову системи, тому перед правлячою елітою не стоїть як першочергове завдання розбудови нації, радикальних змін законодавства. Тут легітимність спирається на домінуючі в суспільстві цінності, а також на

ефективність соціального управління, розв'язання поточних проблем. Зовсім інші завдання стоять перед правлячою елітою у перехідному суспільстві, головне з яких – формування нової національної ідеї та інтеграція суспільства навколо неї» [98, с. 133-134].

У свою чергу М. Росс наголошує на тому, що культурна система встановлює колективну ідентичність для всіх членів суспільства, а культурні рамки здатні спрямовувати політичну активність [185]. Колективна культурна ідентичність є однією з форм прояву консолідуючої сутності культури у сучасному глобальному просторі.

У загальному вигляді консолідуюча сутність культури реалізується за трьома моделями – адаптація, ідентифікація, трансформація. З точки зору А. Овчарова «адаптація – це пристосування суб'єктів до нових соціально-економічних, політичних чи національних обставин, що формуються. Ідентифікація – складніша модель консолідації, коли індивіди і суб'єкти не просто пристосовуються до нових реалій, а й ототожнюють себе з ними, вважають їх соціально цінними і суспільно важливими для себе. Ідентифікація може набувати і негативного змісту через відштовхування одних суб'єктів від інших. Трансформація є найбільш складним етапом консолідації, оскільки переформатовується змінні, які ведуть до єдності в різних сферах. Це ситуація, в якій докорінно змінюється природа суб'єктів консолідації» [105, с. 250].

Особливо рельєфно консолідуюча сутність культури проявляється в умовах глобалізації, коли окремі народи та цивілізаційні системи намагаються зберегти свої традиції, звичаї, мову, захистити неповторний спосіб життя.

На переконання М. Труша, адаптація різних цивілізаційних систем до вимог і загроз глобалізації відбувається по різному. Найбільш чутливою виявляється духовна й соціокультурна сфера, в якій у загальнопланетарному масштабі загострюються протиріччя між традиційними цінностями й стандартами сучасної західної культури.

У добу транснаціональних корпорацій та Інтернету традиційні національні цінності декому здаються архаїчними та не суттєвими. Але гострі больові синдроми, якими супроводжується початок нового тисячоліття, свідчать на користь протилежному. Обстоювання багатьма народами свого права на культурне самовизначення змушує усвідомлювати діалектику етнічної й національної ідентичності, з одного боку, й процесів глобалізації та інтеграції – з іншого [159, с. 16].

Таким чином, чим більший зовнішній тиск здійснюється на культуру, тим потужніше проявляється її консолідуюча сутність, що являє собою умовою самозбереження народів у сучасному світі.

Консолідуючі механізми культурного середовища, дозволяють долучити людину у будь-якому віці до надбань культури шляхом «акультурації» та «інкультурації». Така ситуація обумовлена тим, що людина живучи у певному культурному полі, в тій або іншій мірі аналізує, використовує, засвоює цивілізаційно-культурні надбання.

На думку І. Біленької «метою процесів «акультурації» та «інкультурації» є входження в соціокультурне середовище і оволодіння культурними нормами і цінностями. Інкультурація – це процес, що пов'язує особистість, яка розвивається з її культурним оточенням, в той час як акультурація людини проходить (частіше за все у зрілому віці) у відповідь на зміну культурного середовища. Освоєння нового для реципієнта культурного середовища у певній мірі схоже на соціалізацію особистості, проте, воно відбувається на фоні вже сформованої системи цінностей і світосприйняття.

У людини формується почуття культурної і соціальної ідентичності, мережа цінностей і вірувань, спосіб життя і почуття етноцентризму як переконання в тому, що звичаї і традиції, які властиві даній культурі, є доцільними і єдино доступними. Проте навіть в рамках однієї культури інкультурація (соціалізація) проходять по-різному у різних людей, оскільки на

неї впливають не лише суспільні інститути і установки, але і особливості кожної окремої людини. Крім того, людина є членом різних субкультурних груп, які впливають на неї.

Таким чином, почуття культурної ідентичності, яке властиве кожній людині, не є однаковим в рамках даної культури, розрізняється в залежності від вищесказаних факторів. Акультурація передбачає не лише отримання знань про культуру і про систему цінностей, але і має ціннісний план оцінки, прийняття або відкидання людиною отриманої інформації.

Крім того, вона передбачає активне використання отриманої інформації в процесі комунікації, а також формування позитивного відношення до нової для людини культури і її носіїв. Успішна акультурація не обов'язково означає, що людина повністю оволоділа цінностями іншої культури, відмовившись від своїх попередніх цінностей. Вона швидше набуває розуміння культурних норм, які визначають культурно-детерміновану поведінку і деяку легкість і гнучкість у виконанні своєї ролі в грі згідно цим правилам» [17, с. 15].

Вочевидь, культура є тим, консолідуючим підґрунтям на основі якого вибудовується система соціально-економічних, політико-правових, духовних відносин у суспільстві та державі. Інтеграційні механізми культурного середовища сприяють створенню позитивної духовної атмосфери у соціумі, дозволяють спрямувати розвиток всіх суб'єктів суспільних відносин у гуманістичному напрямку.

Т. Лугова пише, що «до елементів соціокультурного середовища належать традиції, норми та цінності культури; створена суспільством система соціально-культурного обслуговування (засоби переробки, передачі інформації, форми й способи культурно-інформаційного обміну та організації діяльності, механізми залучення людей до соціокультурної взаємодії); спосіб життя населення; нормативно-регулятивні структури суспільства» [83, с. 77]. Отже, особливості

консолідуючої сутності культури залежать від соціокультурного середовища і його основних характеристик.

Разом з тим, незважаючи на цивілізаційні та національні відмінності прояву консолідуючої сутності культури, вона як надприродний феномен спрямована на виживання людства як цілісного суб'єкта буття. Лише культурно-духовне зростання людства та його консолідація навколо загальнолюдських цінностей дозволить убезпечити нашу планету від майбутніх катастроф.

В цьому сенсі О. Добровольська зазначає, що система культури і відповідний їй тип суспільного розвитку враховує те, виживання людини і людства залежить від його вчинків і мислення. Природний, соціальний, історичний світ залежить від індивідуальної та загальнолюдської відповідальності. Є потреба розуміння, що культура актуалізує відповідальність перед буттям і однієї людини, і спільноти. Людина, що спрямована існувати вільно в справедливому, солідарному суспільстві, повинна усвідомити особисту відповідальність і залежність історичного, природного, соціального світу від її повсякденних дій та їх наслідків.

Культурний розвиток суспільства означає передусім нерозривність і взаємопов'язаність усіх явищ соціуму і залежність від різних типів спілкування, що чинить людина зараз і у майбутньому. Саме людина несе відповідальність за те буття, яким воно є і яким воно може буде в майбутньому. Культурна солідарність має стати першою сходинкою до досягнення солідарності з усім буттєвим оточенням [41, с. 82-83]. Консолідаційний потенціал культури містить в своїй основі свободу творчості для всіх суб'єктів, а з іншого боку його неможливо повноцінно реалізувати без взаємної відповідальності щодо збереження цінностей, норм, цивілізаційних надбань тощо.

На нашу думку, консолідуюча функція культури у тій чи іншій спільноті забезпечується її колективною історичною пам'яттю.

Можна погодитися що, «колективна пам'ять – це спосіб збереження соціально значущої інформації, без чого неможливе існування суспільства в цілому, соціальних груп і окремих індивідів, що входять у суспільство. Цілісність і стійкість соціальних зв'язків залежить від успішності функціонування колективної пам'яті.

В умовах радикальних соціальних та політичних змін в сучасному українському суспільстві слабкість підстав для становлення нової громадянсько-політичної ідентичності призводить до пошуку об'єднуючих символів в історичному минулому країни. Тому цілком зрозуміло, що в основу формування сучасної національної ідентичності має бути покладений культурно-історичний досвід українського народу, за допомогою колективної пам'яті виникає емоційна залученість у минуле» [174, с. 61].

Консолідуюча роль колективної пам'яті вкрай важлива для народів, які будують власну державу, ведуть постійну боротьбу за збереження мови, традицій, обґрунтовують та утверджують власну культурно-історичну суб'єктність.

З іншого боку, консолідуюча природа культури проявляється у формуванні у суспільстві взаємної довіри, що за великим рахунком означає появу культури довіри. В свій час український науковець С. Кримський стверджував про те, що культуру довіри необхідно розуміти як важливий потенціал і умову його розгортання, а також історичний досвід минулого, традиції і сучасна соціальна ситуація [71, с. 252].

О. Кожем'якіна вірно зазначає, що «культурний вимір довіри враховує історичний досвід суспільства. У культурах довіри переважаючі досвіди акумулюються і кодифікуються у правила. Якщо переважає позитивний досвід, то для різних сфер соціального життя довіра з великою вірогідністю стає правилом, складається культура довіри. І, навпаки, в разі поширення

негативного досвіду формується культура недовіри. Саме цей рівень є визначальним у процесі формування громадянського суспільства» [60, с. 50].

З нашої точки зору, культура довіри є квінтесенцією консолідуючо-суспільного призначення культурних феноменів як таких. Культура в цілому та культура довіри зокрема мають створювати гуманістичну, людиноцентричну буттєвість у суспільних утвореннях, що буде посилювати в них позитивну міжсуб'єктну взаємодію.

Задля реалізації консолідуючого потенціалу культури, фахівці виокремлюють шляхи формування культури довіри, серед яких основними є інституційний та культурологічний. «Інституційний підхід орієнтується на процедурні політико-правові компоненти легітимного забезпечення згуртованості та дотримання зобов'язань, позначаючи вертикаль «згори донизу».

Культурологічний шлях базується на розширенні горизонтальної сфери ефективних взаємодій та очікуваннях взаємності, що має спрямованість «знизу догори», концентруючись навколо культурно-історичних джерел надійної нормативної поведінки, закріпленої у звичаях та традиціях, створюючи набір спільних символів та цінностей, джерела яких лежать, зокрема, у самобутній етноісторії, повторюваності корисного суспільного досвіду, нагальних викликів та потреб сучасності» [60, с. 125-126].

«Розглядаючи національні культури довіри, Френсіс Фукуяма розділяє сучасні держави на три групи залежно від того, яку роль відіграє довіра в цих суспільствах:

1. Група з найвищим рівнем соціальної кооперації і довіри, яку складають США, Японія і Німеччина. Ф. Фукуяма пов'язує високий розвиток економіки в цих країнах з тією роллю, яку відіграє довіра в їх економічному житті.

2. Друга група з більш низьким рівнем довіри, яку складають Китай, Італія і Франція, де довіра підтримується сімейними структурами (або подібними з ними).

3. Третя група, що характеризується найбільш низьким рівнем довіри, об'єднує постсоціалістичні країни» [99, с. 59].

Отже, у нашому дослідженні ми розглядаємо суспільну довіру як прояв консолідуючої сутності культури. У свою чергу культура довіри є змістовним наповненням цієї цінності у вигляді норм, процедур, суспільних практик.

У підсумку варто зауважити, що культура як консолідуючий чинник становить питома основа для подальшого розвитку суспільства, наповнює різноманітні соціальні процеси духовним та інтелектуальним змістом.

Висновки до 2 розділу

Природа культури полягає в тому, що вона є способом гармонізації зовнішнього світу і світу людини, який всередині неї, контролюючи началом, з соціальним і природним оточуючим середовищем. До основних функцій культури, які є втіленням її сутнісних характеристик можна віднести людинотворчу, консолідуючу (інтегративну), комунікативну, ціннісну, пізнавальну, духовну, регулятивну.

Аналіз наукової літератури показав, що низка дослідників приділяють особливу увагу розкриттю людинотворчої природи культури. Саме культура наповнює буття людини різноманітними життєво важливими цінностями та нормами, дозволяє індивіду адаптуватися у суспільстві, забезпечує йому поле для саморозвитку та самовдосконалення. При всіх позитивних впливах культури на людину необхідно підкреслити, що культурні рамки, смаки та ритуали намагаються до певної міри «стандартизувати» прояв людської самості у навколишньому світі.

На наше переконання, важливе соціальне значення має консолідуючий потенціал культури, яка актуалізує соціальні відносини, об'єднує спільними духовними практиками та значущим культурно-історичним досвідом різноманітні етно-національні спільноти. Консолідуючий потенціал культури є засобом самозбереження і розвитку народу, підґрунтям формування національної ідентичності.

Консолідуюча функція культури у тій чи іншій спільноті забезпечується її колективною історичною пам'яттю, яка об'єднує в ціле соціальні групи і окремих індивідів, що складають і державу, і громадянське суспільство. Консолідуюча роль колективної пам'яті вкрай важлива для народів, які будують

державу, ведуть постійну боротьбу за збереження мови, традицій, утверджують і розвивають власну цивілізаційну суб'єктність.

Консолідуюча природа культури проявляється у формуванні у суспільстві взаємної довіри, що за великим рахунком означає появу *культури довіри*. Культура довіри є квінтесенцією консолідуючо-суспільного призначення культурних феноменів як таких. Культура в цілому та культура довіри зокрема мають створювати гуманістичну, людиноцентричну буттєвість у суспільних утвореннях, що посилює в них позитивну міжсуб'єктну взаємодію.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСОЛІДУЮЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Зі сказаного у попередніх розділах можна зробити висновок, що саме культура – це універсальний чинник консолідації суспільства, але «реалізація її консолідуючої ролі має свою *національну та цивілізаційну специфіку*. Особливого значення консолідуюча функція культури набуває у трансформаційних суспільствах, які лише означили вектор свого подальшого розвитку, але не закріпили його відповідними традиціями та нормами. Розмірковуючи про консолідуючий потенціал культури в українському трансформаційному суспільстві, з нашої точки зору, варто розкрити основні напрямки та проблеми її реалізації у пострадянський період, а також проаналізувати ті негативні наслідки, що спричинив вплив комуністичної ідеології на розвиток вітчизняної культури» [86, с. 80]. Зокрема ми приділимо увагу проблемам **ідеологізації культури в колишньому СРСР як основи її анти-консолідуючої сутності**.

«Формуючи нову спільноту під назвою радянський народ, комуністичне керівництво намагалося поступово викорінювати національні культури народів СРСР, українського зокрема. Працівники культурної сфери вважалися частиною «ідеологічного фронту», а всілякі спроби плекати національну культуру отримували тавро «буржуазного націоналізму» й відповідно засуджувались» [86, с. 73].

«В цьому контексті Н. Дмитренко вірно зазначає, що денаціоналізація національно-культурного життя є притаманною будь-якій тоталітарній системі. Можна погодитися з дослідником, що «політичним і соціально-економічним

підґрунтям денаціоналізації за радянських часів виступала всеохоплююча централізація державного управління. Ідеологічною основою процесу служила теорія злиття націй, створення нової історичної спільноти – радянського народу. Каналами денаціоналізації слугували органи державного управління, армія, культурні заклади, освіта» [40, с. 336].

Важливо усвідомлювати, що за часів СРСР працівники освіти, науки, мистецтва були змушені брати активну участь у ідеологічній роботі. «При цьому Україна була на особливому рахунку Сталіна, бо його турбував ворог комуністичної ідеології «буржуазний націоналізм». Критика партійними органами науковців штовхала їх на створення досліджень, які містили необґрунтовану критику українського національного руху» [103, с. 19].

Не можна не погодитися з О. Бойко, що політика керівництва СРСР в 20-х 30-х р. у галузі культури не лише мала назву «культурна революція», а за своїми методами була такою, породжуючи докорінні зміни культурного життя. «У короткий строк планувалося ліквідувати неписьменність; створити систему народної освіти; сформувати кадри нової інтелігенції; перетворити літературу, мистецтво, гуманітарні науки на інструмент ідеологічного впливу на маси; використати наукові досягнення для соціалістичного будівництва. Характерними рисами духовного життя суспільства в цей період стали, з одного боку, новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань та продукування культури, а з іншого – форсованими темпами наростали уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, загальне зниження рівня культури» [20, с. 401].

Стратегічною метою комуністичної системи СРСР була деактуалізація своєрідності національних культур й заміна їх архетипів універсальними ідеологемами, які призводили до деконсолідації всередині народів.

Цілком можна погодитися, що «одним з найефективніших інструментів денаціоналізаторської політики радянської влади протягом всього періоду

існування тоталітарної держави було позбавлення національних культур та освітніх закладів можливості розвиватися на основі національно-мовного ґрунту, який є феноменологічно-семантичним джерелом розвитку будь-якої культури. Без національної мови освіта, культура, громадянськість втрачають будь-яке енергетично-духовне джерело власного розвитку» [80, с. 184].

Не секрет, що саме освіта і мова є тими основами культури, які сприяють консолідації народу. Не дивно, що у СРСР постійна увага приділялась інтернаціональному вихованню при штучному пониженні значущості національних вимірів культури.

Відомо, що офіційна мовна політика СРСР протидіяла використанню мови як чинника розвитку національної самосвідомості. Зрозуміло, що здійснення такої мовної призводило до звуження сфери застосування української мови. Це впливало на розвиток всієї гуманітарної сфери України. В результаті «внаслідок пониження ролі української мови процес національно-культурного будівництва в республіці позбувався національної спрямованості. Як наслідок, з'являвся нігілізм, зневага до здобутків національної культури, рідної історії, народних традицій. Відбувалася тенденція пониження функцій і розвитку української мови як «периферійної» та «хуторянської» перед російською мовою» [153, с. 89].

З даними міркуваннями корелюють ідеї О. Сергійчука, який пише, що «тоталітаризм і панування офіційної ідеології зумовлювали обмежений розвиток різних сфер життя українців. Особливо виразно це простежувалося у сфері мовлення. Загальноживаними мовами на території республіки були українська й російська, проте остання активно впроваджувалася в суспільне життя українців» [144, с. 4].

Вказані процеси проходили передусім у вищій школі. Так, «починаючи з 1954 р. знання української мови перестало бути обов'язковою вимогою при вступі до ВНЗ УРСР. Негативно на національну освіту впливав і той факт, що

весь навчальний процес у вищих навчальних закладах України вівся переважно російською мовою, хоча українці становили понад 60 % усіх студентів» [100, с. 320].

Мовна політика СРСР була потужним деконсолідуючим чинником для українців. Зведення української мови до рівня «хуторянської», а української культури до «шароварщини» означало духовну стагнацію України.

Важливо усвідомити, що «у навчальних програмах за часів СРСР «не було поняття «український народ» [86, с. 75.] «Зміст освіти перетворився на інструмент реалізації суспільно-політичних ідеологем та планів тоталітарного режиму – стерти національну свідомість українського народу, замінивши її на загально радянську» [86, с. 75].

«Освіта у СРСР безумовно сприяла деконсолідації українського народу як національної спільноти, орієнтуючись на формування «людини радянської», яка в ідеалі не повинна була мати національних ознак. Особлива роль у системі освіти відводилась суспільним наукам як основного засобу відтворення радянських постулатів та ідеалів» [86, с. 75].

«Особливий ідеологічний контроль здійснювався над суспільствознавцями – філософами, істориками, філологами. Цей контроль значно посилювався після прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи поліпшення викладання суспільних наук у вищих учбових закладах» від 6 серпня 1951 року. У відповідь ЦК КП(б) у 22 серпня 1951 р. прийняв власну постанову «Про заходи по виконанню постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи поліпшення викладання суспільних наук у вищих учбових закладах» [86, с. 75]. «Цими документами була покладена велика відповідальність на місцеві партійні органи, зокрема обласні і міські партійні комітети, за стан викладання суспільних наук у вищій школі, наукову роботу і підготовку кадрів. Обкомам і міськкомам партії доручалось безпосередньо займатись питаннями укомплектування викладацькими кадрами кафедр суспільних наук, персонально

затверджувати кожного викладача, звільняти з роботи осіб, що не відповідають за своїми політичними і діловими якостями вимогам вищої школи. До номенклатури ЦК КП(б)У вводилися аспіранти вищів з суспільних наук» [28, с. 78]. Таким чином, за радянських часів послідовно здійснювалась ідеологізація освіти, і основою був спеціально підготовлений кадровий склад [86, с. 76].

Значний ідеологічний контроль був у царині мистецтва, зокрема у кіно й театральному мистецтві, які розвивалися в тому ж річищі, що й освіта. Документи періоду СРСР доводять, що театральне мистецтво, драматургія були вкрай заідеологізовані. «Вельми красномовним є Наказ Міністерства культури УРСР № 55 від 2 серпня 1963 р. «Про ідейну спрямованість театального репертуару та підвищення ролі театру в комуністичному вихованні трудящих», який усе більше зміцнював ідеологічний контроль компартійної верхівки над постановкою нових мистецьких творів» [64, с. 367].

«Ідеологізація та русифікація театру, кіно, телебачення, видавничої справи, наукової сфери, журналістики стали яскравим прикладом антиконсолідуючої сутності радянської культури для народів, що входили до складу СРСР» [86, с. 76].

«Спираючись на численні документи, Н. Кіндрачук робить висновок, що протягом 1969-1980 рр. кількість часописів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 % до 19 %, а книг – з 60 % до 24 %» [86, с. 76]. Зменшувалась кількість підручників й посібників, а у бібліотеках – книг поетів й письменників. Тому «читачі були позбавлені можливості ознайомитися з найкращими зразками української літератури. Контроль за діяльністю видавництв, ретельні перевірки книжкових магазинів, фондів бібліотек навчальних й інших закладів на наявність «політично шкідливої літератури» значно звужували межі доступної інформації. Цілеспрямовано знищувалося все те, що містило в собі українське, спонукало до вивчення власної національної історії, сприяло вихованню почуття національної гідності та гордості,

прищеплювало любов до української мови, традицій, звичаїв і культури, пропагувало національну ідею, ідею української державності та право українців на національне самовизначення» [54, с. 50-51].

Реалізація комуністичних принципів в культурі відбувалося шляхом тотального контролю. Такий контроль здійснював Народний комісаріат освіти. Він був органом, що спрямовував культуру і сам був під контролем ЦК КП(б)У. «Одним з основних засобів контролю мала стати цензура.

Ще на початку 20-х років з цією метою були створені відповідні органи – Головліт, Головмистецтво, Головрепертком та інші з їх розгалуженою системою від центру до округу (області). Художні твори, наукові праці передусім розглядалися під кутом зору «ідеологічної витриманості», від чого залежало – бути чи не бути їм надбанням громадськості. В зв'язку з цим під жорстким контролем цензури постійно перебувала вся культурна сфера суспільного життя України» [1, с. 118].

Можливості радянських органів контролю за культурним життям України були майже безмежними. Наприклад, «український Головрепертком дозволяв або забороняв виставу, прилюдне виконання драматичних, музичних та хореографічних творів, циркових та естрадних програм, запис та випуск грамофонних платівок, ввіз та вивіз музичних творів, кінокартин, займався реєстрацією стаціонарних і пересувних видовищних установ, здійснював контроль за їх діяльністю...» [35, с. 129].

Осмислюючи феномен політичної цензури в СРСР, Т. Стоян стверджує, що її формування було ініціативою політбюро ЦК ВКП(б). «Партійні органи мали власний апарат політико-ідеологічного контролю за художньою літературою, кінематографом, музикою, образотворчим мистецтвом... Монопартійна система формування радянської влади зумовила тотальний механізм ідеологічного нагляду за суспільством, особливо за культурою, засобами масової інформації, за письменниками, митцями. Партія насаджувала

форми і методи функціонування карально-репресивних органів цензури, схилиючи одних літераторів до співпраці, інших відправляючи в табори» [152, с. 169-170].

Цензура гальмувала й спотворювала творчу енергію українського народу, Це сприяло деконсолідації народу України як єдиної духовно-культурної спільноти. «Система цензури була спрямована на витіснення національного у культурі або його узгодження з ідеологічними постулатами, що у підсумку деформувало ментальні основи українського народу» [86, с. 78].

Особлива увага приділялася культурі Західної України, де були осередки спротиву радянській владі, знову і знову розвивалися автентичні культурні традиції. Культивувалася ідея про те, що Західна Україна, на відміну від інших регіонів, є осередком небезпечного «буржуазного націоналізму». Протиставлення культури різних регіонів стало деконсолідуєчим фактором розвитку України.

Отже, у СРСР простежувалась чітка ідеологічна лінія: протиставлення національного інтернаціональному у культурі, при домінімі інтернаціонального. «З цією метою, наприкінці 40 – початку 50-х років ХХ ст. керівництво більшовицької партії та радянського уряду, в тому числі й в Україні, ухвалило десятки постанов, які давали поштовх для цькування, паплюження, морального та фізичного винищення найактивнішої у творчому і громадсько-політичному плані мистецької та наукової еліти» [86, с. 79].

Така боротьба, за офіційним формулюванням, скеровувалась проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед «гнилим Заходом». На практиці вона... викликала черговий погром культури неросійських народів, зокрема української національної культури та науки... Партійне керівництво вимагало від українських культурних і наукових діячів дотримання принципів

пролетарського інтернаціоналізму, що фактично означало відмову від національних засад творчості» [145, с. 118].

«Зради власного самозбереження, як людини та творчої особистості, діячи української культури мали показати свою лояльність існуючим ідеологемам, відмовитись повністю або частково від національних пріоритетів у творчості, що посилювало деконсолідацію вітчизняного культурного простору» [86, с. 79].

Можна погодитись з думкою О. Посвістака про те, що у СРСР ідеологічний і політичний контроль набуває тотальний характер. Дослідник зазначає, що «створюються такі умови, які забезпечують втручання, насамперед органів державної безпеки, у справи літератури, мистецтва, у творчий процес, діяльність громадських організацій, виробництво, медицину і навіть особисте життя. Увага в першу чергу звертається на підготовку необхідних кадрів, які були б спроможні виконати висунуті владою завдання.

Вище політичне керівництво країни, державні та партійні структури у регіонах ставлять за мету виховати засобами культури, мистецтва, художнього слова потрібного режиму виконавця через створення і поширення творів мистецтва, відповідних «регламенту». Їх творення відбувалось в умовах заміни владою ідейно-естетичних поглядів вузькокласовими рамками, зведення багатогранності до уніфікації» [132, с. 209-210].

«Безсумнівно тотальна ідеологізація культури у колишньому СРСР сприяла деконсолідації українського народу, викоріненню традицій, мови, деформації ментальних рис нашого народу» [86, с. 80].

Саме тому, коли почалась розбудова і у 1991 році після проголошення незалежності України, питання **відродження людинотворчих тенденцій культури та її консолідуючого потенціалу** постало з особливою гостротою.

Поворот до людини, людиноцентричні характеристики в українській культурі проявилися у спробах українських науковців і митців подолати вплив

ідеології на свою діяльність (з початку перебудови до 1991 р.), актуалізації проблеми повернення до культурного спадку наших співвітчизників, звернення уваги на найбільш актуальних питаннях у розвитку різних сфер культури України. Діяльність духовних діячів українського народу сприяла зміцненню консолідуючої ролі культури у суспільстві, поступовій відмові від радянського підходу до культури, поновлення людиноцентричної сутності української культурної спадщини.

Як зауважує І. Павлюк, «першими, хто став репрезентантами-подвижниками у сфері української культури, були ж, як правило, ті ж особи, які так чи інакше боролися за її державну незалежність, – письменники, серед яких О. Гончар, Б. Олійник, І. Дзюба, Р. Братунь, І. Драч, В. Яворівський, Ю. Щербак та інші, які ще у 1986 р. почали активні виступи у всесоюзному масштабі за культуру екології: проти будівництва атомних електростанцій, забруднення навколишнього середовища.

Окрім того, у цей же час (вересень 1986 р.) у Львові був проведений міжнародний симпозіум «Іван Франко і світова культура», в якому взяли участь відомі гуманітарії-славісти із цілого світу. У грудні цього ж року відзначено 175-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича і 150-ї річниці виходу у світ легендарного альманаху «Русалка Дністрова». У 1987 р. з ініціативи ЮНЕСКО світ святкував ювілей від дня народження одного з визначних українських акторів і режисерів, репресованого у СРСР Леся Курбаса. На пленумі Спілки письменників України вперше відкрито було заявлено про голодомор 1932–1933 рр» [114, с. 269-275].

І. Павлюк зауважує: «у червні 1989 р. об'єднаними зусиллями українських учених із материкової України та діаспори, відомих славістів Європи створено міжнародну асоціацію україністів (МАУ), яку очолив відомий літературний критик, дисидент І. Дзюба. Відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Знакова культурна подія для України – видання з весни 1990 р.

журналу «Кур'єр ЮНЕСКО» українською мовою. Поверталася репресована у СРСР культурна спадщина України, зокрема вже в 1990–1991 рр. було видано праці М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Донцова, Д. Яворницького, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, збірник пісень українських січових стрільців, відкрилися секретні фонди архівів. У кіно показували ще не давно заборонені фільми С. Параджанова, Ю. Іллєнка, К. Муратової [114, с. 277].

Такі заходи почали процес консолідації українського народу на основі національної культури, продемонстрували її світовий рівень та антропоцентричну і гуманістичну спрямованість.

Але, на думку фахівців, після здобуття державної незалежності, українська культура стикнулася із серйозними викликами. Тоталітарна держава, в межах якої тривалий час існувала Україна, розвалилася, і в такій ситуації виявилась неготовність українських культурних діячів до розвитку без допомоги держави, до ринкових відносин у культурному житті.

Необхідним стало здійснення подвійного завдання: по-перше, слід було відтворити систему управління, яка пристосується до ринкових умов, по-друге, побудувати і відновити державні і комунальні культурні і мистецькі заклади. Митцям і культурним діячам певною мірою вдалося зберегти заклади культури (бібліотеки, клуби, театри, будинки культури, музеї). Це відбулось завдяки місцевому самоврядуванню, але принципи і механізми державної підтримки культури змінилися незначно.

Вищезначені проблеми, окреслені у 2009 році дослідником В. Малімоном залишаються актуальними й сьогодні, оскільки українська культура, ще повністю не розкрила свій консолідуючий потенціал у створенні політичної нації, захисту людини й суспільства в умовах інформаційної війни та духовної експансії проти нашого народу. В той же час, з проголошенням незалежності України культура як чинник консолідації нації й механізм

розкриття творчого потенціалу людини набувала все більшого значення у вітчизняному соціумі [89].

На перших етапах розбудови Української держави викристалізувалось декілька основних напрямків та завдань щодо відродження національної культури як духовного підґрунтя консолідації нації та важливого засобу виховання людини.

О. Кендус з цього приводу пише, що відродження української культури визначалося такими діями. Дослідник пише: «Найперше, український народ повинен був отримати знання про свою справжню історію, адже без історичної пам'яті немає народу. Народ із фальсифікованою історично пам'яттю має фальсифіковану мораль, особливістю якої є пріоритет особистості як біологічної істоти, зведення історичної ретроспективи і перспективи тільки до потреб сьогодення».

Також, одним із першочергових завдань було також піднесення престижу української мови, того «станового хребта національної культури». Мовно-культурна практика потребувала видання й перевидання книжок, в яких розкривалася одна із головних функцій мови – бути знаряддям відтворення своєрідності способу життя народу, національного характеру і особливостей світовідчуття. Багато людей не усвідомлюють, що мова – це не лише засіб комунікації, а й спосіб мислення, живе тіло національної культури, нормальне функціонування якого забезпечує її духовні злети» [50, с. 189-190].

О. Кендус зазначає, що також «пропонувалося систематизоване видання матеріалів дискусій, які тривали протягом XIX і XX століття, про українську історію, її культуру, про можливість чи неможливість, потрібність чи непотрібність української мови і самостійність української літератури. А також необхідним було видання актів царської цензури, урядових постанов, спрямованих проти розвитку української мови і культури, а також інших офіційних документів, що засвідчують, за яких історичних обставин вони

приймалися. Оскільки про українську культуру в світі знали ще дуже мало, необхідно було віднайти можливості її входження в міжнародний культурний контекст» [50, с. 189-190].

Отже, консолідуюча сутність української культури мала проявитися у відродженні мови, літератури, мистецтва, історичної пам'яті, національних традицій нашого народу. З іншого боку, культурне відродження в Україні передбачало розвінчання міфів та стереотипів про історію та духовне життя українства, що посилювало гуманістичний потенціал вітчизняних культурних надбань.

В цілому відродження людинотворчих характеристик культури на теренах України напряму пов'язане з таким загальним явищем як національне відродження, оскільки розвиток культури взаємопов'язаний з соціально-економічними, політичними, правовими та іншими націотворчими чинниками. Саме в процесі національного відродження найбільш повно проявляється консолідуюча та людинотворча сутність культури.

Можна стверджувати, що еволюції українського відродження притаманна триєдина система, яка характерна для Європи і «відповідає не тільки головним історичним концептам формування національної свідомості, але й стала базовим напрямком розвитку сучасних процесів української націогенези:

1. Академічний (фольклорний, кінець XVIII – перша пол. XIX ст.) концепт – започаткований національно-культурним, просвітницьким рухом української інтелігенції, що ознаменувався осмисленням історичного минулого, спільності мови та культури, побуту, звичаїв, традицій народу – свідчень української етнічної ідентичності й національної окремішності.

2. Культурницький (мовний, 60-90-ті роки XIX ст.) – характеризується переростанням народницького руху в національний, насамперед, тим, що українська мова стає однією з головних ознак української нації. Після «Енеїди» І. Котляревського (1798) українська мова набуває широкого

загальнонаціонального поширення, вживається в громадсько-політичному, літературно-мистецькому, науковому середовищі. Українофільський рух Західної, Центральної та Східної України, культурно-просвітницька діяльність напівлегальних організацій – громад, гуртків різночинної інтелігенції стають основними засобами поширення національно-визвольних ідей за національно-культурну автономію України. Внесення національного самоусвідомлення у різні сфери життєдіяльності суспільства здійснювалось утворенням товариства «Просвіта», мережі читалень, бібліотек, хорів, театрів, спортивних секцій, кооперативів, недільних шкіл, виданням підручників української мови, збиранням і публікацією історико-етнографічних та фольклорних матеріалів.

3. Політичний (державницький) – у всіх регіонах України відбувається формування теорій українського націоналізму, відродження у культурі та громадсько-політичному житті. Національна самосвідомість широких народних мас стає визначальною у вимогах політичного самоврядування, національно-державного суверенітету та утворення власної української держави» [147, с. 227-228].

Безсумнівно, розбудова української незалежної держави стала основою для відродження національної культури, у свою чергу культурні надбання нашого народу сприяли становленню вітчизняної державності, консолідації українського народу навколо спільних цінностей. Відновлення державності та відродження людинотворчих характеристик культури є взаємообумовленими процесами, які консолідують український народ.

Зокрема вже у незалежній Україні, на думку М. Поплавського, «ідея національно-культурного відродження стимулювала появу та закріплення важливих позитивних тенденцій:

1. Формування стійкої настанови на підвищення уваги до культури, на гуманістичні пріоритети, демократизацію культурної сфери.

2. Розширення культурного простору України, виникнення нових суб'єктів і осередків культурного життя. Незважаючи на економічну скруту, в Україні не було закрито жодного театру, концертного залу чи філармонії. Навпаки, розгорнули роботу три нових державних музичних колективи, відкрито два нових театри, 26 державних музеїв, започатковані нові історико-культурні заповідники.

3. Виникнення недержавних культурологічних структур – фірм, малих підприємств, дирекцій свят і фестивалів, які ведуть самостійну економічну діяльність, сприяють насиченню ринка масовою культурною продукцією. Їх зусиллям при державній підтримці проведені міжнародні фестивалі українського фольклору «Берегиня» і авторської пісні «Золоті ворота», народні свята-конкурси «Сорочинський ярмарок», «Лесині джерела», Всеукраїнський фестиваль популярної музики «Червона рута» та інші.

4. Відродження і розвиток культур національних меншин України, активізація культурного життя в регіонах. Сьогодні в Україні налічується близько 300 національно-культурних товариств, підтримка яких свідчить про намагання держави керувати і спрямовувати культурне різноманіття, узгоджувати його з місцевим та зовнішніми впливами. Зросла увага регіональних органів влади до проблем культури. Показовим є прийняття програми «Харків. Культура і мистецтво.», яка має на меті формування національної самосвідомості, шанобливого ставлення до всіх народів та національних меншин, створення нових культурних закладів і творчих колективів. В межах програми діє «Фонд юних обдарувань» яким вже проведено ряд представницьких музичних конкурсів.

5. Розвиток міжнародних культурних зв'язків, зміцнення престижу української культури в світі. Україна має угоди про культурну співпрацю більш ніж з 60 країнами. Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами підтримує контакти з 900 громадськими організаціями та

понад 300 відомими громадськими діячами із 102 держав. Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна» співпрацює з 50 організаціями зарубіжних українців. Чисельні гастролі українських митців і творчих колективів за кордоном сприяють зміцненню міжнародного престижу національної культури» [129, с. 170-171].

Наприкінці ХХ сторіччя українська культура з новою силою постала на міжнародній арені, підтверджуючи свою унікальність, багатоманітність та людинотворчий потенціал.

Характеризуючи процеси відродження вітчизняної культури у аксіологічному й антропологічному вимірах. О. Стасевська стверджує: «якщо культура визнає людську особистість як вищу цінність, то вона здатна утворити такі культурні форми, які задовольняють потреби людини, формують яскраві індивідуальності, а саме їх наявність забезпечує процес творення нових культурних цінностей» [151, с. 72-73].

Дослідниця справедливо зазначає, що «українська культура належить до західного типу, в якому традиційно в тих чи інших модифікаціях вищою цінністю визначались особистість та її свобода. Орієнтація на особистість в українській культурі є істотною, має глибоке історичне коріння.

Дослідники історії української культури протягом декількох століть відмічали такі риси менталітету українців, як індивідуалізм та неприйняття насильства влади. Проте ціннісними орієнтирами культурного відродження мають стати і держава, і нація. Відсутність міцної державної влади пояснює становище української культури сьогодення, яка значну частину своїх творчих сил повинна витратити на збереження національної самобутності. Тільки сильна, демократична, правова держава, яка є виразником волі всього народу України, може забезпечити становлення сучасної системи цінностей шляхом узгодження загальнолюдського та національного» [151, с. 72-73].

У свою чергу, з точки зору М. Черниш, глибинну й позачасову «єдність і спадкоємність української національної культури забезпечено колективною пам'яттю з його потужним «травматичним складником» (що відіграє консолідуючу роль) включно, наявністю чітко окресленого ціннісного її ядра, що, починаючи принаймні з часів Київської Русі й до сьогодні, містить специфічні етнонаціональні складові та їх вияву в символічному кодї української культури. Цей символічний код з регіональними його варіаціями зберігається на всьому українському просторі. Таким чином можна стверджувати наявність цілісності української культури за символічним параметром. Однак дещо по-іншому, менш оптимістично, виглядає ситуація стосовно ціннісного параметру» [172, с. 117].

Отже, вітчизняна історія свідчить, що національна культура являє собою репрезентацію не тільки суто українських цінностей, але й здобутків інших народів, що мешкали на теренах нашої держави. Толерантність як одна з рис національної культури дозволяла українцям сприймати цінності багатьох етнонаціональних спільнот, що проживали поруч з українцями. Тому українська культура за своєю сутністю є поліфонічною, відкритою, толерантною, багатоманітною, людиноцентричною, що у підсумку забезпечує її консолідаційний потенціал.

Національне відродження в Україні наприкінці ХХ початку ХХІ сторіччя дало великі можливості для її культурної трансформації. Усвідомлюючи результати втілення цих можливостей можна визначити **архетипові характеристики сучасної української культури.**

Важливим є виділення характерного для українців *індивідуалізму*, який «базується на певному відношенні до громади – він є хуторянським індивідуалізмом. Такий індивідуалізм ґрунтується не на автономності особистості, суверенності її розуму, здатності до дискурсивної легітимації

соціальних та етичних норм, які б забезпечили соціальну інтеграцію, а на безпосередньому протиставлені себе громаді» [138, с. 112-114].

Як вважає Н. Хамітов, саме тому індивідуалізм виявляє себе як важливий архетип української культури. Тільки «тоді, коли розвивається у *персоналізм* – такий спосіб відношення до світу, при якому цінність персони не заперечує значимості навколишнього суспільного життя» [166, с. 177]. Отже, «персоналізм – це індивідуалізм, який позбувся своїх негативних рис, вийшов за межі стихії, де він був способом життя і мислення, що суперечить раціональному устрою соціуму. Слід зазначити, що індивідуалістичне та персоналістичне почало весь час взаємодіють в історії українського народу і саме перемога персоналізму так потрібна сьогодні сучасному українському суспільству» [166, с. 177].

Філософ виділяє такий архетип культури України як *світоглядна толерантність* – «архетип української ментальності і культури, який виявляє здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур, що сприяє можливості глибинного порозуміння у внутрішній та зовнішній політиці» [166, с. 184]. Толерантність є найважливіша цінність у світі соціального й культурного плюралізму, у світі карін зі своїми національними інтересами, які часто-густо забарвлені соціальним, національним чи конфесіональним протистоянням.

Також слід виділити «*кордоцентризм*, який, у сенсі переваги душевного над раціональним і прагматичним, виражає доміанти «Серця», чуттєвості в житті українців. Цьому архетипові співзвучні такі риси... як сентименталізм і любов до природи» [166, с. 177-178]. Можна погодитися з автором, що кордоцентризм має бути доповнений раціоналізмом [166, с. 178], лише тоді він буде консолідувати суспільство.

Важливим є «архетип української ментальності і культури, який здатний глибинно актуалізувати гідну самореалізацію людей та їх громадянську

взаємодію – *глибинний оптимізм*. Він пронизує усі етапи української історії і саме завдяки йому українська культура змогла вижити в жахливих умовах бездержавності» [166, с. 112-114].

Як бачимо, перераховані вище архетипи культури й цінності є одночасно й характеристиками українського менталітету. Доповнюючи роздуми про взаємозв'язок менталітету та культури, група вітчизняних науковців також виділяє кордоцентризм як «здатність до сприйняття навколишнього світу поза межами опозиції «чуттєве-раціональне» через серце, яке постає особливим цілісним світом, центром фізичного, душевного і духовного життя людини» [46, с. 253]. Також виокремлюються такі важливі архетипові ознаки як:

«• антеїзм – нерозривний зв'язок з рідною землею, яка постає необхідною передумовою і «фізичним тілом» культурних розбудов;

• екзистенціально-особистісно орієнтована поліфонічність світобачення – творчий індивідуалізм і волелюбність, заглибленість у світ своїх особистих переживань і визнання плюралізму реальності» [46, с. 253].

Визначаючи характеристики сучасної української культури, фахівці виокремлюють також таку її рису як «межовість» – знаходження на перетині різних цивілізацій та ціннісних систем, що з одного боку збагачує вітчизняне культурне поле, а з другого боку утруднює консолідацію української нації.

Зокрема, К. Кислюк пропонує визначити «межовість» української культури як те, що було створено з різних елементів життя. Дослідник пише: «на перетині різновекторних зовнішніх впливів, на межі між одним з «центрів» сучасного світу та його периферією. «Межовість» по-українськи зовсім не дорівнює «полікультурності» – з огляду саме на міксованість абсолютної більшості матеріальних та духовних феноменів, з яких її складено. Не йдеться тут і про мультикультурність у широкому розумінні теорії та практики підтримання культурного різноманіття, оскільки вона не є основою ні державної, ні регіональної політики і не привертає увагу переважної більшості

населення України, яку відволікають значно актуальніші суспільно-політичні та соціально-економічні дискусії.

Вітчизняна культурна «межовість» далека від культурної синтетичності, наприклад, за традиційною китайською конфуціансько-даосько-буддійською моделлю. Авжеж, примусове сусідство відмінних соціокультурних складників в інституційному вимірі, постійно пом'якшуване вимушеною толерантністю в плані ментальному, часто залишається неорганічним і в будь-який момент може датися взнаки то у формі донецького «федералізму», то у формі галицького «сепаратизму»» [53, с. 41-42].

Важливо усвідомлювати, що «межовість» «не можна порівнювати з «недосформованістю» української нації. Остання є лише одним з її проявів, схожі явища спостерігаємо і в економіці, і в соціальній сфері, і у сфері культури. Хоча, з іншого боку, не можна заперечувати того, що соціокультурна еkleктика суттєво сповільнювала процеси етно-, націо- та державотворення, натомість нестабільність останніх, у свою чергу, лише консервувала стан соціокультурної та політико-економічної багатокладності. «Межовість» слід уважати цілком історично об'єктивним явищем, найпринциповішою ознакою буття української культури від давнини до сучасності» [53, с. 41-42].

З нашої точки зору, не з усіма тезами вищезначеного дослідника можна погодитись. Так, ми не вважаємо українську культуру еkleктичною, навпаки взаємодія національної культури з культурами інших народів, що проживали й проживають поруч лише збагачувала культурні традиції нашого народу, сприяла їх розвитку та вдосконаленню, надавала поштовх до появи нових оригінальних культурних форм.

Зокрема, на переконання ліберально налаштованих представників культури, науковців, громадських діячів український культурний простір має «живитися» з різних джерел, що лише збагатить національний культурний продукт.

Так, український письменник А. Курков прагне сформулювати принципи збалансованої моделі співіснування різних основ культури України, яка має спиратися на співтворчість і взємопроникнення культурних традицій. «А. Курков визнає необхідним конструктивне співіснування різних мов у державі за умови збереження існуючого офіційного статусу української мови. У своїх виступах та висловлюваннях письменник моделює формулу комунікативної толерантності між авторами, котрі пишуть твори різними мовами. Літератор – послідовний прихильник просування якісної вітчизняної літератури, створеної будь-якими мовами, на європейському та внутрішньому ринку. А. Курков є одним з тих митців, які реалізують пострадянський проект моделювання національного культурного простору, зорієнтованого на сучасні демократичні цінності та позбавленого крайнощів етноцентризму» [56, с. 225].

При цьому, надаючи можливості для розвитку мов та культур національних меншин, держава має передусім підтримувати українську культуру, яка пригнічувалася протягом століть, а тому на сьогоднішній день потребує захисту, що, звісно, не означає придушення культур інших народів на теренах України.

Можна погодитися, що «в цілому розвиток української культури, подолання негативних начал, які характеризують її сучасний стан, потребує:

- 1) визнання державою, державними мужами, елітою України значущості цього феномену для зміцнення держави Україна;
- 2) зосередження уваги на духовному оновленні людини;
- 3) повернення культурної пам'яті народу;
- 4) визначення шляхів подолання зниження рівня морально-естетичного стану суспільства;
- 5) активізації процесу гуманізації людини та суспільства в цілому;
- 6) зосередження уваги на вирішенні проблем духовного порядку;

7) переосмислення змісту та форм життєдіяльності інститутів культури» [7, с. 35-36].

Комплексно характеризуючи сучасну українську культуру за різними напрямками її розвитку, Л. Анучина та О. Стасевська виокремлюють наступні її особливості:

«– уперше в історії країни національна культура визнана (хоча й на декларативному рівні) провідним чинником розвитку та реформування українського суспільства, утвердження державності. Підтвердженням цьому є положення Конституції України, чисельні закони, настанови, рішення державних органів, серед яких особливо значущими є Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, Закони України «Про засади мовної політики», «Про національні меншини в Україні», «Основи законодавства про культуру», та ін. [8, с. 42-45];

– у суспільстві існує намагання переосмислити ієрархію системи цінностей, прагнення до визначення пріоритетів смисложиттєвих орієнтацій. Про це свідчать факти: переорієнтація суспільної свідомості – з моральних цінностей на матеріальні, гедоністичні, а також поглиблення диференціації ціннісних орієнтирів різних верств населення, втрата об'єднуючих націю ідеологічних настанов;

– здійснюється поширення та прискорення інтеграції української національної культури у світовий культурний простір, зміцнення культурного діалогу з багатьма країнами світу, активізація представництва України в сфері культури на міжнародному рівні. Про це говорить визнання здобутків української культури світовими державами, розповсюдження в Україні цінностей, стандартів, норм європейського культурного життя [8, с. 42-45];

– відбувається поступова відмова держави від централізованих та директивних і перехід до децентралізованих та непрямих методів управління сферою культури;

– спостерігається розширення складу суб'єктів культури, що відкриває шляхи поживлення культурного життя. Активізація творчої активності різних категорій і груп населення, збільшення культурних ініціатив різноманітних суспільних об'єднань, рухів, асоціацій, клубів і урізноманітнення видів та форм їх діяльності є підтвердженням цього. Значна частина нових суб'єктів культури плідно співпрацює з різними зарубіжними мистецькими, благодійними, науковими, освітніми інституціями, сприяючи входженню України в культурний європейський простір [8, с. 42-45];

– акцентується увага на поверненні культурної пам'яті, відновлення перекривлених сторінок історії українського народу та його культури, зверненні до масивного гуманітарного потенціалу української культури – філософського, історичного, релігійного, правового, морального тощо, який не просто стає затребуваним, а й по-новому осмислюється;

– створюються умови для активізації духовного життя, підвищення національної самосвідомості різних народів і етнічних груп України, повернення їх до забутих національних цінностей. У зв'язку з цим в країні стимулюється створення та розгортання діяльності національних общин, вивчення в системі загальноосвітніх шкіл національних мов, проведення національних свят, впровадження в життя національних традицій та обрядів;

– змінюється суспільний й громадський статус релігії, приділяється велика увага відновленню впливовості релігійної культури, яка визнається вагомим культуроформуєчим чинником. Сьогодні традиційні для світових релігій цінності заповнюють існуючий в Україні духовний вакуум і сприяють гуманізації соціальних відносин. Характерною ознакою сучасності стає повернення до релігійного життя громадян України, вплив релігійної культури на їх життя [8, с. 42-45];

– впроваджуються нові засади розвитку системи освіти. Вагому роль в розвитку освіти зіграли демократизація навчально-виховного процесу. Утілення

в освітнє життя демократичних основ дозволило позбавити школу догматичного одноманіття навчальних програм, методик, підручників, сприяло запровадженню автономії навчальних закладів, в тому числі і вищих. Проте, освітні реформи, які запроваджувалися, не завжди були адекватні потребам суспільства і держави, носили формальний характер, що викликало негативні явища в освітній галузі, особливо у вищій школі. Так, наприклад, приєднання України до Болонського процесу, у рамках якого формується єдиний європейський освітній простір, безумовно, було позитивним та історично вмотивованим рішенням. Але, положення Болонської декларації реалізується в Україні не через змістовні, а лише через зовнішні зміни;

– в Україні посилюються процеси розмивання самобутності української культури, втрата культурної своєрідності окремих регіонів, міст тощо. «Вестернізація» і комерціалізація призводять до уніфікації способу життя за «західними» зразками, поширюють стандартизацію культурних потреб, ведуть до руйнації «культурної індивідуальності» [8, с. 42-45].

Низка українських дослідників підкреслюють, що у сучасній Україні майже відсутня відповідність масової культури архетиповим ментальним цінностям. На думку С. Радчича, «більшість виявів сучасної масової культури, яка діє на території України, інспіровані з-за кордону та виступають осередками, наприклад, американської або російської культури в українському суспільстві. За таких умов, на наш погляд, стан речей у сучасній українській культурі можна визначити як культурну окупацію». Формальний підхід до сучасної української культури і її аналізу у вказаному нами аспекті утримання культурою цінностей, то буде очевидним наступне твердження: норми та цінності, які закріплюються на території України осередками закордонної масової культури, вступають у болісний резонанс із рисами українського

менталітету» [135, с. 148]. Зрозуміло, що це є шкідливим не лише для окремих індивідів, а й для держави і громадянського суспільства в цілому.

Несприятлива дія масової культури може проявлятися «у закріпленні в українському суспільстві неукраїнських норм та цінностей, що, у кінці кінців, може поставити під сумнів існування єдиного українського народу, як вже поставило під сумнів існування єдиної української нації. Механізм дії масової культури стає найбільш помітним, якщо подивитися на те, чим вмотивована сучасна українська молодь» [135, с. 148].

В цьому контексті С. Палій стверджує, що внаслідок панування на світовому ринку масової культурної продукції низького сорту, Україна прискорила становлення подібної культури, ще не виробивши своєї власної. Звідси маємо посилене прагнення до справжності, і постає питання, де її взяти. В результаті традиційна культура починає запозичувати засоби ствердження у свого антипода – масової культури. Ідентифікація, основана на «традиційних ознаках», покликана відокремлювати її носія від «несправжньої масової культури», насправді призводить до того, що одній не справжності протиставляється інша. Все, що здійснюється на підставі моди на традицію, відбувається у межах світу масової культури. Проблема полягає у тому, що часто невдалим копіям західних зразків масової культури намагаються надати «українських рис» замість того, щоб витворити щось своє. Надто широке та довільне тлумачення демократичного аспекту української культури може стати каталізатором розчинення та поглинання нашої культури іншими, більш агресивними (російська) та синтетичними (західна) [116, с. 218].

Вочевидь, в умовах інформаційної війни, яка ведеться проти України збереження національно-культурної самобутності нашого народу є важливим чинником духовної безпеки суспільства, фактором зміцнення духовної єдності українського народу та державності як такої.

Характеристики української культури набувають певних змін у зв'язку з суспільними трансформаціями, розвитком мови, літератури, мистецтва тощо. Говорячи про перспективи розвитку національної культури як потужної націотворчої та консолідуючої сили та спираючись на науковий доробок І. Дзюби й О. Пахльовської, дослідник С. Кліценко доводить, що важливим фактором розвитку культури України має бути освоєння всієї культурної спадщини та перетворення її на сутнісний чинник самоусвідомлення й саморозвитку людини і суспільства, для чого потрібна інтерпретація світової культури з позицій української й української з позицій світової [55, с. 225-226].

С. Кліценко наполягає на творенні нової самобутньої української культури на основі провідних національних і світових традицій. В цьому плані він спирається на ідеї І. Дзюби, який вважає, що «найплідніший шлях до утвердження національної самобутності, можливо, пролягає через універсалізацію власного досвіду, через розкриття універсального первня в самобутності» [39, с. 65].

С. Кліценко також ставить питання про подолання стереотипів сприйняття української культури, а також указує на необхідність модернізації культурної інфраструктури «її технологічне переозброєння (залишаються особливо відсталими в цьому сенсі ті частини культурної сфери, що мають індустріальний характер: телебачення, кіно, радіо, видавнича галузь, шоу-бізнес). Важливу роль тут має зіграти інформатизація України, зокрема гуманітарної сфери, введення української мови в коло сучасних комп'ютерних комунікацій» [55, с. 225-226].

Важливою є «демонополізація індустрії культури з різним для окремих її галузей роздержавленням, однак із забезпеченням державної підтримки основ культурної інфраструктури» [55, с. 225-226], а також «народження нової інтелектуальної якості у сфері культури: інтеграція в європейські та світові культурні процеси й організаційні структури...; розвиток словникарства,

літературознавства та мистецтвознавства, бажано актуальних і для інших країн; створення дослідницьких центрів з аналітичним та прогностичним завданням» [55, с. 225-226].

Найголовнішою рисою української культури в результаті всіх конструктивних трансформацій, на думку С. Кліценко, має стати універсальність – прагнення творчо спілкуватися з різними культурами і авторами цих культур. Актуальним є прояв національного буття українця, що робить його зрозумілим для людей в світі, яскравим і потрібним [55, с. 225-226].

Якісна трансформація вітчизняного суспільства в усіх сферах можлива лише у тому випадку, коли інтелектуальною й політичною елітами держави сформульована національна ідея – проект, дороговказ розвитку української нації на стратегічну перспективу.

В контексті нашого наукового дослідження ми звернемося до національної ідеї в культурі як основи її консолідуючої сутності в українському суспільстві.

Сьогодні у вітчизняному філософському, культурному та політичному вимірах іде пошук головних характеристик національної ідеї України.

Н. Левченко усвідомлює національну ідею передусім як феномен духовної культури, а тому її не слід обмежувати лише політичними вимірами. Таким чином, національна ідея України «має органічно поєднати в собі надбання духовної культури й елементи загальнолюдської політичної традиції. Національна ідея як матриця державотворення відображає реальну історію українського народу, розвивається одночасно з його формуванням, однак на більш високому рівні свого існування перетворюється в українську державницьку ідею, що віддзеркалює інтереси й почуття всіх народів, які складають сьогодні українську політичну націю» [82, с. 67-68].

Сьогодні слід усвідомити, що сучасна українська культура, яка здатна виражати національну ідею, є важливим націотворчим та державотворчим чинником, особливо в умовах війни і повоєнного відновлення.

Ю. Вільчинський розуміє національну ідею в якості культурної програми, «під якою слід розуміти не лише всебічне усвідомлення власної національної своєрідності, а й свідоме намагання у всіх ділянках життя – політиці, господарстві, науці, філософії, мистецтві – виявити, організувати і розвинути свої власні сили» [29, с. 63-66].

Сьогодні в Україні недостатньо ініціатив, спрямованих на зміцнення зв'язків, розвиток консолідації різних етнічних, релігійних, професійних, соціально-майнових спільнот. Важливо розуміти, що сьогодні об'єднання української нації будується в першу чергу навколо історичного минулого. Тому можна погодитися, що «одним із шляхів зміцнення соціального згуртування мають стати конкретні державні ініціативи у сфері гуманітарної політики (освітньої, культурної, соціальної, інформаційної та інших); іншим важливим напрямом є розвиток і посилення громадянського суспільства» [112, с. 105].

Отже, виважена гуманітарна політика України має утверджувати суспільно важливі цінності як основи розвитку національної ідеї нашої країни і її ідентичності. Важливо усвідомлювати, що національна ідея ґрунтується на цінностях, які спрямовують народ до омріяної мети – побудови незалежної суб'єктної країни, яка є характерною тільки для цієї національної спільноти.

Національна ідея має бути «об'єднавчим чинником стратегічного розвитку народу лише тоді, коли цінності, що в ній закладені, поділяють як еліта, так і пересічні громадяни. Водночас особлива роль у розробленні та втіленні національної ідеї належить еліті суспільства – інтелектуальній та політичній меншості, яка здатна повести за собою неактивну більшість і, проявляючи політичну волю, духовну силу, реалізовувати цінності та пріоритети національно-державницького розвитку» [48, с. 99].

У функціях відображається консолідуєчий культурний потенціал національної ідеї України. О. Куць вважає, перераховує такі функції:

- «– етнонаціотворчу (визрівання з людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос);
- інтегруючу (згуртовує в єдину спільноту різні етноси);
- ідентифікаційну (сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та її представників);
- культурологічну (з народної культури формує загальнонаціональну культуру);
- аксіологічну (орієнтація на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти);
- державотворчу (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування)» [77, с. 100].

Можна припустити, що суб'єктом національної ідеї будь-якої країни є її народ. Метою розвитку національної ідеї України є вільна самореалізація людей на основі духовності, самостійності, культури. Консолідація українського суспільства сьогодні стала пріоритетною ідеєю для багатьох політичних сил. Можна погодитися з тим, що українська національна ідея сьогодні – це любов краю, в якому ми живемо, і «разом із тим – входження у європейські структури. Україна повинна враховувати історичні цінності Заходу та розвивати їх у своїй державі через українську національну ідею, формувати у громадян почуття єдності і соборності утримання в усьому світі. Особливості величної, неповторної у світі України проявляються в її мові, культурі, історії, традиціях, звичаях, історичній пам'яті» [13, с. 69].

Необхідно зрозуміти, що національна ідея є стрижнем культури певного народу, а також є основою цієї культури. Вона стає ціннісним вектором національної культури й свідомості народу. В цьому контексті П. Кравченко вірно пише, що «організація практичного життя індивідів на основі

загальнонаціональних принципів є маніфестацією певної культури їхньої самосвідомості. Але ця культура може перетворюватися у власну протилежність, якщо вона ґрунтується на догмах, що суперечать вимогам суспільного духовного прогресу. Дійсна культура національної самосвідомості спирається не на догматичні установки, а на істину загальнонаціональних міжособистісних і соціальних зв'язків індивідів та на їхнє реальне життя» [68, с. 262].

Можна припустити, що можливість народу усвідомити національну ідею демонструє його культурну зрілість, прагнення до створення своєї суб'єктності. Зрілість означає архетипову усталеність культури, її унікальності. Культура народу – це система цінностей, що репрезентують ключові основи, необхідні для трансформації країни. Не можна не погодитися, що «культура зумовлює стиль поведінки, підґрунтя оцінок, правила спілкування з іншими людьми тощо. Імперативність вимог культури досить очевидна, вона виявляється у суспільній (правовій) психології через оціночні судження щодо певних подій та явищ. Вона існує у формі громадського схвалення чи несхвалення вчинків та висловлювань, у пануючих естетичних смаках, у правовій чи політичній системах, у релігії, тобто у всій сукупності ментальних особливостей національної самосвідомості народу» [118, с. 62].

Відсутність стратегічного розвитку країни і національної ідеї, що приводить до консолідації, акцент лише на економічних і політичних аспектах без урахування культурної складової, завжди призводять до деконсолідації нації.

У певний період існування незалежної України не було достатньо чітко сформульовано низку важливих світоглядних питань і відповіді на них. Мова передусім йде про невизначеність української ідентичності на початку 90-х, що було зумовлено кризою радянської ідентичності та

недостатньо розвинутою політикою ідентичності, де акцент робився би на оригінальності нашої культури та її ролі у світі.

Можна припустити, що світоглядна толерантність, як архетипова основа української культури й ментальності породжує такий вектор ідентичності, який яскраво проявився у ідеї полівекторності, стратегічного партнерства майже зі всіма країнами. Ці ідеї показали свою незрілість й слабкість в контексті всіх процесів й проблем сучасної України, яка веде боротьбу проти окупації своєї території. Початок російсько-української війни, коли РФ, розв'язавши війну, «репрезентувала себе для більшості населення як «спільний Інший», Чужий (ворог), зумовили потребу переосмислення особливостей формування української ідентичності на сучасному етапі, в тому числі в контексті відносин з Іншими» [160, с. 341].

Захопившись боротьбою за владу український політичний клас, не достатньо спрямовував зусилля на визначення сутності національної ідеї як привабливого для громадян культурного, соціально-економічного, політико-правового проекту розвитку держави. Часто-густо політичні сили перемогали на виборах спираючись на культурні, ментальні та інші регіональні особливості – політизація «мовної проблеми», абсолютизація зовнішньополітичного вектору розвитку країни, протиставлення світоглядних настанов Заходу та Сходу України тощо. Тобто нажаль культура використовувалась не як консолідуючий, а скоріше як деконсолідуючий чинник у політичній боротьбі.

На думку М. Недюхи, національна ідея та її важливість полягає в виконанні багатьох завдань. В тому числі він показує, що сучасна Україна має «поставати правовою державою, громадянським суспільством і демократичною, цивілізованою країною передусім за кількісними та якісними показниками забезпечення потреб українського народу» [101, с. 22-23].

Погоджуємося, що за умов демократії моємо підпорядкованість держави завданням забезпечення первинності прав і свобод людини та громадянина,

справжньої соціальної справедливості, а також гідності людини. Це визначає реальні зовнішньо-політичні пріоритети України. Сьогодні наша держава має справедливо формуватися суспільством, громадянами, народом, який, відповідно до Конституції, є джерелом влади, адже виступає провідним суб'єктом забезпечення соціальних і політичних змін. Україна повинна стати цілісністю держави й громадянського суспільства і цим не можна не погодитися [101, с. 22-23].

Необхідно усвідомлювати, що лейтмотив національної ідеї знайшов свій вираз в ідеях видатних діячів культури, які сформулювали базові положення продуктивного розвитку громадянського суспільства і держави як соціокультурної цілісності. Узагальнюючи ідеї видатних українських мислителів (М. Грушевський, В. Липинський, І. Франко, М. Драгоманов, П. Куліш та ін.), сучасний науковець В. Пасічник описує модель держави й суспільства, яке засноване на українській національній ідеї:

«— пріоритет людей, народу, «землі» по відношенню до державної влади, де правитель виступає першим слугою рідної землі та громади, що на ній проживає, а відтак основоположним принципом державного будівництва є народоправство, а не єдино начальство... Українська держава повинна будуватися знизу, а не насаджуватися зверху, вона має зростати із спільних зусиль... областей і територій, які об'єднуються для спільного досягнення загальнозначущих цілей;

— пріоритет локальної народної самоорганізації в порівнянні із загальнодержавною організацією, що передбачає запровадження широкого місцевого самоврядування як основи державного управління, здійснюваного центральним народним представництвом, із найширшим самоврядуванням общин;

— визнання виняткової важливості етичної традиції, морального вимірювання політики і діяльності політиків, де політична влада має бути

заснована на християнській моралі, в якій вона черпає свою легітимність, а християнська віра виступає основою та надійним і зрозумілим способом самоідентифікації українського народу...» [117, с. 79].

Сказане показує, що українська національна ідея як культурний феномен є людиноцентричною й демократичною, заснована на глибоких ідеях християнського гуманізму.

Висновки до 3 розділу

Українському суспільству необхідно подолати наслідки ідеологізації культури, яка цілеспрямовано здійснювалась у СРСР. Ідеологічний тиск на культуру за радянських часів призводив до поступового знищення української мови зі сфери науки та освіти, а також був спрямований на знищення національних традицій, звичаїв українців. Подібні дії призводили до деконсолідації українського народу.

Важливим кроком у відродженні консолідуючої ролі української культури стала демократизація суспільного життя в СРСР у 80-ті роки ХХ сторіччя та здобуття Україною незалежності. Маємо національний ренесанс українського народу, який супроводжувався розвитком його культури, відновленням історичної пам'яті, духовного життя українців. Дані позитивні зміни сприяли розвитку культури як важливого консолідуючого фактора Української держави й громадянського суспільства.

Дослідження проблеми відродження і розвитку культури України за часів існування незалежної держави дозволяє констатувати, що вітчизняна культура має розвиток на основі таких її архетипів як індивідуалізм, персоналізм, світоглядна толерантність, кордоцентризм, антеїзм тощо. Основоположні риси національної культури визначає також її «граничність» («фронтирність») – знаходження на перетині різних цивілізаційних світів. Тому, розвиваючись власним шляхом, українська культура сьогодні не є вільною від стандартизованих зразків глобалізованої культури.

Значущим світоглядним фактором розвитку української культури є такий феномен як національна ідея. Сутністю наукових дискусій в сучасній Україні є їх недостатнє змістовне наповнення, що заважає консолідації українців в духовних аспектах. Національна ідея в цілому є політико-культурним проєктом

трансформації української нації, основними моментами якої є акцент на побудові в Україні демократичної та гуманістичної держави.

Невизначеність національної ідеї, яка об'єднує суспільство, відсутність порозуміння щодо стратегій трансформації країни, акцент в цьому розвитку лише на економічних факторах без урахування культурних, завжди призводять до втрати консолідації суспільства.

У певний період існування незалежної України не було достатньо чітко сформульовано низку важливих світоглядних питань й відповідей на них. Мова передусім йде про невизначеність української ідентичності на початку 90-х, що було зумовлено кризою радянської ідентичності та недостатньо розвинутої в Україні політики ідентичності, в якій не був зроблений акцент на оригінальності нашої культури та її ролі у світі. Зовнішній фактор української ідентичності чітко виявився у ідеї полівекторності чи багатовекторності, стратегічного соціального партнерства майже зі всіма країнами, в тому числі з тими цивілізаційними суспільствами, які були потенційно ворожими. Всі ці смисли й проекти, які, по суті, були утопічними, показали свою неефективність і навіть деструктивність в контексті внутрішніх та зовнішніх факторів й негараздів сучасної України, яка бореться проти окупації частини своєї території.

Для актуалізації культури як чинника консолідаційних процесів у суспільстві надзвичайно важливо усвідомлювати, що український політичний клас повинен спрямовувати зусилля на визначення сутності національної ідеї як привабливого для громадян духовно-культурного, соціально-економічного, політико-правового проекту розвитку держави.

В українських реаліях політичні сили часто-густо перемагали на виборах, спираючись на культурні, ментальні та інші регіональні особливості – їх зброєю проти політичних опонентів були 1) політизація «мовної проблеми», 2) спекуляції щодо зовнішньополітичного вектору розвитку країни, 3) протиставлення світоглядних настанов Заходу та Сходу України тощо.

Коли культура використовується не як консолідуєчий, а як деконсолідуєчий чинник у політичній боротьбі, руйнуються фундаментальні світоглядні основи, які об'єднують державу й громадянське суспільство.

РОЗДІЛ 4.

МОДЕРНІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЇЇ КОНСОЛІДУЮЧИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Здійснення консолідуючих можливостей сучасної культури є неможливим без її постійної модернізації, що в українських реаліях потребує постійної уваги з боку держави й громадянського суспільства. Особливої актуальності дане питання набуло після революційних змін 2014 року, які обумовили необхідність піднесення культурного потенціалу України. Останній постає як ціннісний та смисловий базис, що має забезпечити реформаторський прорив суспільства. Отже, на порядку денному постало питання модернізації сучасної української культури в контексті підвищення її консолідуючої сутності. Ключовими напрямками відповідної модернізації є зміцнення єдності традицій та інновацій, орієнтація розвитку культури на єдність національних та загальнолюдських пріоритетів та європейський вектор розвитку української культури.

Зупинимося на цих питаннях більш детально.

Сучасна українська культура має бути середовищем творчого єднання не лише минулого, теперішнього, а й майбутнього нашого народу. Тому актуальним постає вивчення питання щодо можливості гармонії і об'єднання традицій та інновацій як важливих основ вагомих змін у сучасній культурі України та пошук шляхів зміцнення традицій і інновацій в контексті реалізації консолідуючого потенціалу української культури.

Передусім, зазначимо, що традиція є таким стабілізуючим елементом розвитку культури, який дозволяє транслювати історичну пам'ять, духовно-культурну енергію нації й смисложиттєві орієнтири життєтворчої активності кожної особистості. Традиції (лат. *traditio* – передача) – «це набір уявлень,

звичаїв, звичок і навичок практичної діяльності, що передаються від покоління до покоління і зберігаються протягом тривалого часу. Вони тією чи іншою мірою і в тих чи інших формах наявні в будь-якому суспільстві і практично в усіх сферах культури» [143, с. 245].

Традиція в людському бутті є посередником «культурних змістів і культурного стрижня людства, це комунікатор між поколіннями, архіватор здобутого досвіду, через традицію як запитання, що ще не отримало своєї відповіді, передається програма дій майбутнім поколінням від їхніх попередників» [51, с.106]. Традиція потребує повторюваності, щоб стати справжньою традицією. Не можна не погодитися з думкою про те, що «традиція в найпростіший спосіб себе відтворює через звичаї, обряди, ритуали, які через багаторазове повторювання й тиражування засвоюються без особливих зусиль і регулярно закріплюються» [51, с.106].

Якщо розглядати традицію як форму закріплення і збереження тих чи інших елементів соціального й культурного досвіду, слід зробити наголос на універсальному механізмі його передачі. Дійсно, «трансформація містить у собі те, що передається, і те як здійснюється це передавання, тобто комунікативно-трансляційно трансмутаційний спосіб, у середині та поміж поколіннями, взаємодія людей у рамках тієї чи іншої культури на підставі відносного, загального розуміння та інтерпретації накопичених у минулому даної культури змістів та значень» [164, с. 396].

В найширшому значенні традицію можна визначити як спосіб передачі соціокультурного досвіду людства. традицією можна називати усталений різновид колективної пам'яті, організований у соціальних практиках досвід культури. Можна погодитися, що традиція «уособлює в собі унікальність, неповторність, своєрідність народу, нації, суспільства, соціальної групи, іншими словами – суб'єкта, до якого вона належить. Традиції в... поєднанні з культурою виражають сукупність знань, ідеалів, духовного досвіду народу на

багатовіковому шляху становлення нації... Без традицій не тільки не існує жодної культури в історії людства, без неї неможливо уявити собі навіть і саме існування будь-якого людського суспільства. На основі традиції будується самоідентифікація людини і спільнот, саме в традиціях акумулюється їх культурна енергія, яка сприяє духовному відродженню і подальшому розвитку народу, нації, етносу, країни» [65, с. 195].

Г. Ващенко розглядає традицію як важливу силу у духовному ренесансі народу й країни. На його думку, «особливу роль традиція відграє в процесі збереження нації, останню визначає як цілість поколінь минулих, сучасних і майбутніх. Таку цілість підтримують передовсім традиції, завдяки яким зберігається й розвивається національна мова, здобутки мистецької творчості, світогляд, народні ідеали – все те, що створює обличчя народу, що відрізняє його від інших народів» [24, с.174-175].

В царині власне культури традиції постають як відносно стійкі її вектори. При цьому культурні традиції мають виявлення в цінностях, світогляді, етичних нормах, способах світосприйняття. Духовній та матеріальній культурі притаманні культурні традиції, які дозволяють утримувати цілісність суспільства, що відкарбовуються в понятті «історична пам'ять» [75].

Пам'ять, яка зберігає важливі для спільноти події, є надзвичайно важливою. Вона не є простою сумою знань, історична пам'ять – це основа ідентичності особистості, спільноти, народу. Цікавою є думка Є. Магди про те, що історична пам'ять для України – константа, яка об'єднує минуле, теперішнє й майбутнє, заповнює їх фактами героїзму, національного піднесення, а також трагізму [85, с.111].

М. Козловець вважає, що гордість за свою історію актуалізує національну гідність, позитивне самосприйняття й сприйняття світу. Активізація історичної пам'яті – це відтворення духовності, свободи, свого коріння, сутності. Це шлях до інтеграції українців в єдину спільноту [62].

Окрім того, традиції є головними основами впливу в суспільстві. Основними засобами регулюючого впливу в суспільстві виступають традиції як феномени, що об'єднують. Завдяки традиціям відбувається консолідація соціуму за допомогою таких засобів, як цінності, загальноприйняті норми, стереотипи, унікальні уявлення про світ і місце людини у цьому світі [121, с. 10-11].

Традиція постає як культурний канон, який слід засвоїти і реалізувати в житті кожному індивіду. Це робить індивіда особистістю, причетною до соціокультурного досвіду народу. Отже, традиція означає факт такого соціального й культурного успадкування, завдяки якому людина «підключається до групової пам'яті, вкорінюється в минулому, що дозволяє йому орієнтуватися в сьогоденні. Більш того, внаслідок культурних традицій людина знаходить в собі минуле і майбутнє, не даючи загубитися ні одному, ні іншому. Саме тому посилення значення культурної традиції в умовах розбудови української держави дозволить зберегти національну ідентичність, підвищити споживчу вартість культурних благ, розвинути культурний ринок і відповідно популяризувати культурно-історичне надбання народу» [65, с. 198-200].

Варто відзначити, що українська постреволуційна владна еліта у своїх намаганнях консолідувати суспільство спирається передусім на традицію, проваджуючи політику декомунізації та героїзації минулого. При цьому стратегічною помилкою української владної еліти є піднесення одних традицій та нехтування іншими. Націоналізм, побудований на інтерпретації минулого, здатний консолідувати українське суспільство, зазначає С. Дацюк, лише у випадку коли проблематика консолідації усвідомлюється, аналізується, впроваджується в життя, а не використовується лише одна націоналістична традиція. Наводячи у якості прикладу виставку Українського інституту національної пам'яті «100 років боротьби: Українська революція 1917-1921», де були представлені вибірково 10 героїв революції, С. Дацюк звертає увагу, що

усі обрані герої Пантеону революції представляють лише одну націоналістичну традицію, толеровану українською владою. «Не можна будувати Україну, - зазначає дослідник, - винятково на баченні української історії жителями Західної України. Так само не можна будувати Україну винятково на баченні української історії жителями Південно-Східної України. Нам потрібна соборна історія. Але соборна історія не виникає з національної пам'яті. Потрібно толерування всіх революційних традиції, відмова від тоталітарного дискурсу на користь будь-якої традиції» [38].

Лише у такому випадку культурні традиції будуть духовно збагачувати громадян, державотворення і сприяти входженню української культури в світовий культурний простір. Варто завжди пам'ятати, що суспільство, яке втратило традиції й історичну пам'ять, «перестає розвиватися та, як наслідок, деградує, тому що переривається зв'язок між поколіннями, відбувається маргіналізація великих соціальних груп, поступово розгортаються й інші деструктивні процеси. Але разом з тим соціум не може існувати, не змінюючись» [73, с.156].

Відтак, віддаючи належне традиції у розвитку культури, варто відзначити, що орієнтація на традиційні форми культури не повинна перешкоджати інноваційному пошуку її нових форм. Культура має оновлюватися і розвиватися задля її справжнього життя. Інновації в культурі є реалізацією творчого потенціалу особистості, яка духовно й матеріально збагачує життя і людини, і суспільства.

Важливо зазначити, що концепт «інновація» найчастіше розглядається у протиставленні концепту «традиція». Ж. Кузьміна вважає, що «інновація – це явище (або факт) культури, що протистоїть традиції. Будь-який винахід людства, що змінив життя багатьох суспільств, можна зарахувати до «інноваційного продукту» (використання вогню, винахід колеса, друкарства і т.

ін.). Усі ці й багато інших досягнень і надбань людства дали йому можливість переходити від одного типу розвитку до іншого» [73, с.156]

Культура постає як взаємодія наступності й відновлення; це припускає використання нащадками цінностей культури, що були створені попередніми поколіннями, а також зміну наявних традицій - заперечення того, що не відповідає духу епохи, духу часу. Це дозволяє усвідомлювати культуру як боротьбу традиції і інновації. При цьому традиції так чи інакше зберігаються в історії народу. Важливою є думка про те, що «традиція необхідна для самої підтримки існування соціуму, а інновація – для його розвитку» [73, с. 156].

Інновації є способи розвитку нових культурних стратегій, які створюють передумови для соціокультурних змін, необхідних країні, її еліті й народу. «Здатність суспільства адаптуватися до умов, що змінюються, дає змогу здійснювати соціокультурний поступ» [75, с. 180].

При цьому варто враховувати, що саме інновації в сфері культури є нові форми буття, спілкування та управління культурою, які прагнуть до конструктивного звернення до історичного досвіду, забезпечують стабільний розвиток суспільства. Інноваційна діяльність в сфері культурі спрямована в тому числі й на створення форм організації культурного процесу та креативних технологій, необхідних для задоволення культурних потреб сучасної людини. Суб'єктами такої діяльності мають бути держава й громадянське суспільство, Принципове значення в сучасних українських реаліях має «розвиток інновацій в державному секторі управління. Це повинно відбуватися за рахунок ліквідації адміністративних бар'єрів і здійснення культурної політики на засадах широкого громадського діалогу. Державні інститути мають становитися джерелом інновацій, а не їх гальмом» [2].

Введення інновацій надає культурним традиціям нове життя, актуалізує їх цінності. Включення інновацій в тканину культурних традицій дозволяє забезпечує єдність минулого і сучасного в суспільстві і його культурі.

«Натомість відсутність процесу оновлення може посилити появу соціальних небезпек, переосмислення ціннісних орієнтирів, ідеалів, духовне зубожіння нації і відповідно втрату багатьох культурних традицій» [65, с. 200].

Розглядаючи взаємозв'язок традиції та інновації, українські дослідники в рамках сучасного дискурсу зазначають, що ці феномени не можуть існувати один без іншого і не діють як автономні явища. Вони не просто взаємопов'язані, але і взаємозалежні. Більше того, традиція є важливою основою інновації, а інновація обов'язково включає в себе елементи традиції. «Традиції не протилежні новаціям за змістом, вони навіть не є взаємодіючими полюсами одного цілого. Традиція містить у собі значний інноваційний потенціал; використовуючи його як паливо, вона здійснює подальший розвиток у просторі та часі своєї культури. При цьому найменш стійкі, нежиттєздатні новації безслідно згорають, а раціональні збагачують ядро традиції, дозволяючи їй плавно увійти у нову реальність і адекватно, відповідно до рівня культури відповідати на виклик часу» [67, с. 292-293].

Подеколи інновація не має шансів укоренитися в певній культурі як традиція. Тоді вона виконує в цій культурі специфічну роль, розхитуючи підвалини традицій, самим своїм існуванням показує її недосконалість і необхідність розвитку [73, с.157].

Співвідношення між новаторством і традиціями розвинутою людиною сприймається адекватно, бо це дає можливість не тільки зберегти себе і сприйняти соціокультурні умови життя, що постійно змінюються. Новаторство лише тоді зберігається в культурі, коли відповідає системі цінностей соціокультурного досвіду. В іншому випадку новаторство заперечується більшістю суспільства й витісняється за межі буденності. Таким чином, культуру слід розуміти як постійний процес взаємопроникнення інноваційного й традиційного [33, с. 37].

Продуктивна взаємодія інновацій і традицій є пріоритетним напрямом державної культурної політики, головним завданням стратегії культурної розбудови країни [65, с. 200]. Традиція зберігає, тоді як інновація змінює відповідно до викликів часу.

Коли ж в традиції домінує лише ретроградний зміст, коли збереження чогось приходить не з майбутнього, а з минулого. Символом відставання й занепаду стає традиція. К. Мангейм справедливо зазначав, що традиція, яка непродуктивно прив'язана до минулого, яка консервує минуле та міфологізує його, яка агресивно налаштована до змін і модернізації, перестає бути традицією. Вона стає прахом [51, с. 107].

Отже, ідентифікація цінностей і смислів української культури не повинна сприйматися односторонньо, коли увага акцентована на минулому. Відродження традиційних форм культури хоч і необхідне, проте його слід поєднувати зі стратегічним поглядом у майбутнє. Необхідне збереження національної ідентичності у процесі зустрічі з раціоналізмом і прагматичністю глобалізованого світу. Масова культура має виходити із модернізації цінностей культури. Традиційні цінності української культури значною мірою відстають від урбаністичного сьогодення, а тому часто-густо не знаходять розуміння серед частини українців, передусім молоді [179, с. 60].

Значний консолідуючий потенціал має стратегування майбутнього, а не інтерпретація минулого. Суспільство саме має моделювати бачення того соціуму, де людині хотілося б жити і творити. Стратегування з приводу свого майбутнього дає можливість ставити цілі і завдання щодо індивідуального розвитку і розвитку суспільства [157].

Міркуючи щодо цього питання, філософ С. Дацюк зазначає, що розвиток України та героїзація минулого могли би стати мотивуючими, якщо би філософія майбутнього була провідною, і це позитивно вплинуло б на

консолідацію суспільства. Дослідження майбутнього та різного роду інновації від громади мають найбільший потенціал консолідації [38].

Таким чином, зміцнення єдності традицій та інновацій в контексті забезпечення консолідуючої сутності української культури вимагає передусім розвитку «людського потенціалу». Це означає актуалізацію творчих можливостей української культури, поєднання здатності до збереження та передачі майбутнім поколінням культурних традицій з впровадженням інновацій у соціокультурній сфері [2].

Іншим напрямком модернізації української культури в контексті зміцнення її консолідуючого потенціалу є **орієнтація розвитку культури на єдність національних та загальнолюдських пріоритетів**. При цьому національне постає як та основа, що показує суть народу, його унікальність, особистісні характеристики серед інших народів і культур світу [4, с. 6].

Національне в культурі відображає поняття культурної самобутності. Ця категорія, що була вперше розроблена на Всесвітній конференції ЮНЕСКО (Мехіко, 1982) з питань політики у сфері культури - це обсяг характерних форм вираження народу, його світогляду, цінностей, традицій, за допомогою чого він проявляє себе у світовому контексті. Діалогічна й відкрита іншим оригінальність культури допомагає людині не лише розвиватися, а й «мобілізує кожний народ, кожну групу, заставляючи їх черпати сили в своєму минулому, засвоювати елементи інших культур, які сумісні з їх характером, і цим самим продовжувати процес творення себе» [32, с. 39]. Важливішими ознаками культурної самобутності народу є історична самосвідомість, ментальність та мова. Зупинимося на них більш детально.

Продуктивна історична самосвідомість передбачає збереження пам'яті про походження даного народу, історію його культури. Ця історична самосвідомість уособлює символічний світ, який створений народом відповідно до його потреб, цінностей, ідеалів, способі життя. Важливо усвідомлювати, що

«все, що було важливим в історії спільноти, що сприяло єдності народу, всі його злети і падіння втілювалися в культурі» [179, с.59].

Відсутність власної державності й перебування українського народу у складі інших держав – Австро-Угорської, Речі Посполитої, Російської імперії, СРСР – суттєво позначились на його історичній самосвідомості. Внаслідок політики заборон, адміністративного тиску українці не мали змоги повноцінно розвивати свою культуру, була знищена національна еліта, викривлена історія України. Це спричинило значну деформацію самосвідомості українців, що заважає їм і сьогодні відчувати свою унікальність і свою місію у світі [49, с.7].

Феномен ментальності виражає етнопсихологічні й світоглядні особливості культури народу. Поняття ментальності наголошує на органічній специфіці культури, а тому акцентує увагу на внутрішньо обумовлених особливостях буття людини в культурі. Отже, ментальність є як цілісність духовного, душевного й психічного життя суб'єкта (як особистості, так і спільноти) в конкретному соціокультурному просторі. Ментальність також означає тип мислення, який виражає життєві установки, образи світу, емоційні особливості певної спільноти людей, що має свої культурні традиції [181].

Частіше всього згадуються такі риси української ментальності як зв'язок з природою та рідним краєм, вміння працювати і бути хазяйновитими, прагнення до миру, турбота про Батьківщину, хоробрість у захисту своєї країни, цінність сім'ї, волелюбність, що близька до анархічності, толерантність, індивідуалізм, демократизм, емоційність, що поєднана зі стриманістю [148].

До цього варто додати, що розвиток українського індивідуалізму як визначної риси української ментальності пішов шляхом доволі протилежним західноєвропейському, а саме: він часто-густо спрямований на відокремлення індивіда від інших людей й соціуму. Часто в усамітненні людина спрямована на розвиток своєї особистості, й таким чином зберігає себе від небезпек, що можуть надходити від інших людей та від соціуму. «Окрім того, на відміну від

прагматичного європейця, який у всьому покладається на власні сили, українець вважає, що все залежить від долі. Фаталізм, що проявляється у вірі людини в ірраціональні сили, залежність її від зовнішніх обставин, є породженням емоційності українців: він не наслідок раціонального осмислення дійсності, а результат чуттєвого, безпосереднього її сприйняття» [113, с. 95-96].

Слід усвідомити й ті риси української ментальності, які можуть шкодити успішному розвитку нашої країни та її культури. На думку О. Артюшенко, це, заздрість, схильність обіцяти, але не виконувати, надмірний спокій на публіці та неспокій в душі, довірливість тощо [9, с. 139-140] тощо. Дані «тіньові» особливості української ментальності закріпилися в колективному позасвідомому й свідомості українського народу, стали характерними ознаками з давніх часів. Щоб їх викоринити, потрібно багато часу, але процес вдосконалення можна актуалізувати за допомогою освіти і виховання, а також завдяки розвитку кращих якостей української ментальності, які передалися сучасному українцям від попередніх поколінь, глибинно укорінені, а тому «будуть функціонувати і надалі, і ніякі процеси людства не викоринять того доброго та світлого, що було започатковане нашими попередниками» [9, с. 141].

Важливо розуміти, мова і мовна свідомість народів є формою її самовираження, цивілізаційного увиразнення в умовах глобалізації XXI ст. Кожен народ створює неповторну мову, способи спілкування та діяльності, пов'язані з нею, а на цій основі – оригінальне художньо-чуттєве відтворення світу. Мова є основою загальнолюдського в розмаїтті культур і, разом із тим, є ознакою певного народу. Мови зумовлюють формування різних культур, їх соціальні різновиди та міжнародні зв'язки. Вона «є сигнальною системою, яка забезпечує взаєморозуміння між її носіями. Мова – основний засіб згуртування етносу, його розвитку і, зрештою, його самоусвідомлення як нації» [124, с. 97-98].

Мову як феномен культури глибоко досліджував І. Огієнко. У книзі «Українська культура» І. Огієнко підкреслює: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості... Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її національний скарб.... І поки живе мова – житиме й народ...» [106, с. 239-240].

Дійсно, мова є визначним маркером національного. Вона дає можливість вести внутрішній діалог і сприяє об'єднанню людства, через національну культуру. Загальнолюдське завжди пов'язане з національним, а національне із загальнолюдським, що виражає досвід народу в особливих формах культури.

Таким чином, загальнолюдське здійснюється через національне, а культура набуває універсальне значення без втрати своєї національної ідентичності. Не можна не погодитися з українською дослідницею С. Петькун, яка зазначає, що зазначеній втраті запобігає «передусім мова, мовна свідомість народу, яка, будучи формою самовираження народу, його цивілізаційного увиразнення, самим фактором свого існування неспростовно доводить, що при всьому посиленні глобальної взаємозалежності людської спільноти світ був, є і буде багатоманітним, а існування безлічі людей на планеті (як за попередніх часів) залишатиметься нерозривно пов'язаним із поняттями національної культури і чітких національних орієнтирів у всіх сферах життя. Це положення цілком відповідає реаліям українського етносу, який має велику історію, що визначає його як специфічно український автопортрет людства з його окремішньою культурою» [124, с. 100].

Культурна самобутність в стратегії розвитку держави у громадянського суспільства України – це передусім пошук засобів держави і різних культурних спільнот. Розвиток оригінальності і самобутності в культурі включає і вертикальний аспект – діалог з власним культурним та історичним минулим (культурна спадщина) та горизонтальний аспект – творчість особистості в

конкретному часі та його співтворчість з культурою Іншого в контексті діалогу культур [11, с.131-132]. Один народ через «національне» ніколи не може домінувати над іншими. У співтворчому культурному діалозі народів виявляється духовне й душевне розмаїття загальнолюдського – основа гуманістичного розуміння, поваги і співробітництва культур [4, с.6].

У перспективі цивілізаційного розвитку «українського соціуму все впевненіше утверджується рух до пріоритетності загальнолюдських цінностей, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал подальшого людського розвитку» [168, с.55]. Важливо розуміти, що «у сучасному гуманітарному дискурсі переважає думка про те, що у діалектичній єдності загальнолюдських і етнонаціональних цінностей головними та провідними є першоназвані» [84, с. 28].

З цього приводу висловлює цікаву думку Ю. Римаренко, зазначаючи, що в сучасних умовах розвитку національного потрібно розуміти все понаднаціональне, тому що «існуємо ми не лише як українці, а й передусім як люди... Саме таку ідею висловлювали Ольга Кобилянська, українські модерністи, які, долаючи старе народництво, намагалися знайти контакт зі світовою літературою, підносили не лише національний, а й загальнолюдський момент. Пізніше це робили Леся Українка, Михайло Коцюбинський, українські футуристи, неокласики та ін.» [140, с. 232].

Не можна не погодитися з думкою, що насправді прийняття загальнолюдського не веде до знищення етнонаціонального в культурному просторі. «Принципи толерантності, поваги національної гідності, розуміння специфічних особливостей і одночасно глобальної цінності кожної з національних культур та мов, які збагачують цивілізацію, стають не тільки надбанням цих культур, але й фундаментом їх послідовного розвитку» [84, с. 28].

Більше того, національна культура, яка має в основі загальнолюдські цінності, гарантує збереження народу у просторі й часі у взаємодії з іншими народами та їх культурами. «Самобутня національна культура в природних умовах виростає на ґрунті постійного спілкування з іншими культурами. Адже світ, побачений крізь проблему тотожності та розрізнення, постає складнішим і різнобарвнішим» [179, с. 59].

Діалектика загальнолюдського й етнонаціонального впливає на самоствердження особистості і на її національну ідентичність. Досліджуючи дане питання, Л. Нагорна осмислює «дві ніші», які структурують простір національної ідентичності: «Та, яку ми вкладаємо в поняття «національна свідомість» чи «національна самосвідомість» (це не обов'язково ідентифікація себе з певним етносом, а демонстрація прихильностей до національних цінностей), і та, яка виникає на основі усвідомлення особи чи групи спільності долі, а свій головний прояв знаходить у горизонтальній ідентифікації членів спільноти як співгромадян» [97, с. 10]. Можна погодитися з оцінкою, що виділяючи першу «нішу» ми беремо до уваги національні цінності, а в другій представлені загальнолюдські цінності [84, с. 28].

Орієнтація розвитку культури на єдність національних та загальнолюдських пріоритетів узгоджується з ідеєю докорінних гуманістичних змін засобами культури, що наближає людство до ідеалу ноосферної цивілізації. Концепт «ноосферна цивілізація» в контексті осмислення процесів консолідації у різних країнах світу і у глобальному аспекті, а не лише в сучасній Україні, розвиває Н.В. Хамітов. Аналізуючи ідею ноосфери (сфери розуму) – третьої фази розвитку Землі після геосфери (неживої природи) та біосфери (живої природи), яку запропонував В.І. Вернадський, дослідник розуміє ноосферну цивілізацію «як проект глобалізації «з людським обличчям», глобалізації, яка оснований на ідеї і практиці розумного, мудрого світоустрою» [166].

Ноосферна цивілізація виступає як гуманістичний проект глобалізації, «це проект глобалізації без геополітичного і соціокультурного домінування, без режисури постколоніального світу замість неокolonіального. В результаті саме ноосферна цивілізація стає протидією світу гібридних воєн і гібридного світоустрою, породжуючи глобалізацію як всесвітню консолідацію – синергійну співтворчість країн на основі спільних гуманістичних цінностей» [166].

Принципи «ноосферної цивілізації» кореспондують з дослідженнями, у яких «подолання глобальних криз і глибоких соціальних суперечностей пов'язані з відмовою від раціоналізму і прагматизму, технократичного та антропоцентричного підходів до проблем відносин людини, суспільства і природи. За переконанням Ж. Аталі, О. Тоффлера, А. Швейцера та їх чисельних послідовників, людина повинна предстати у Всесвіті не як господар природи і головний суб'єкт культури, а як одухотворений суб'єкт єдиного цілого – людського суспільства і природи. Звідси наукові уявлення багатьох авторів про те, що можливі стратегії глобального розвитку будуть визначитися не стільки інтелектуальними і організаційно-технічними можливостями сучасної цивілізації, стільки будуть залежить від моральної зрілості самої людини» [91, с.92].

В контексті ноосферної цивілізації розвивається нове мислення, яке принципово по новому подає зв'язки природи і людини. Дане мислення формується завдяки перетворенню буття людини та її світу, що передбачає фундаментальну зміну системи цінностей. Можна погодитися, що ноосферна цивілізація як ідея, концепція і спосіб буття людства будується на розумінні ноосфери, як феномену, що покликаний «пролонгувати еволюційний ряд таких цілісних глобальних утворень, які складають умови існування людини, як біосфера і техносфера. Дійсна духовна еволюція людства, зміна свідомості людини пов'язані, перш за все, з одухотворенням і подоланням антропологічної кризи, з вивільненням від всіх форм рабського примусу і поневолення. Тільки

відродження дійсної духовності здатні привести людину до нової якості життя, до «нової» свідомості і творчості» [91, с.95-96].

В координатах метаантропологічної методології Н. Хамітова «ноосферна цивілізація, яка відкриває шлях докорінних гуманістичних змін, може бути осмислена як корелят ключового поняття метаантропології як теорії розвитку людини – метаграницне (поза межне) буття людини, що визначається як вимір людського буття, що створюється не просто волею до пізнання і творчості, а волею до любові, свободи і розуміння Іншого – тобто волею до гуманістичних інновацій, в яких людина може бути тільки метою, а не засобом будь-якої консолідації» [166].

В координатах соціальної метаантропології, зазначає С.А. Крилова, можна міркувати про консолідацію, мета якої – «не прагнення до світового військового або цивілізаційного панування, а об'єднання світу у вільну, посправжньому демократичну культурну цілісність на основі цінностей духовного зростання, соціальної відповідальності, толерантності, екологічної безпеки та економічного вдосконалення, що означає вихід на новий онтологічний рівень еволюціонування» [70, с. 100].

Саме окреслені духовні цінності можна повною мірою вважати загальнолюдськими пріоритетами. Серед них провідну роль відіграють цінності духовного зростання й гуманізму. Можна погодитися з Н. Хамітовим, який зазначає, що «саме гуманістичний, духовний розвиток людини постає і метою, і сенсом будь-якої консолідації. Людиномірність консолідації країни і розумна відкритість проектам консолідації інших країн – важливі критерії продуктивності консолідації як суспільного процесу в Україні та за її межами» [166].

В результаті обґрунтовано звучить висновок дослідника, що «світоглядні зміни, які повинні відбутися заради консолідації, не обернуться на чужорідне тіло суспільної свідомості, як це було за тоталітарної і посттоталітарної доби, а

стануть органічними щодо гуманістичного розвитку суспільства і особистості у суспільстві» [166]. На наш погляд, це можливо лише за умови органічного поширення духовної культури у соціумі.

В. Мельник вірно підкреслює, що «тільки через накопичення духовної культури, як внутрішнього регулятора поведінки людини, можливий процес її одухотворення і морального удосконалення. Особлива роль у формуванні цілісного сприйняття картини світу, у становленні відповідальної і творчої цілісної особистості, «людини слова», «людини дії», «людини духовної» належать освіті і вихованню, які визначають суть змін, що відбуваються у нашому суспільстві. У «культурі життя» закладено інше світосприйняття, відмінне від позитивістсько-раціонального. Цінності «культури життя» стверджують людське у людині: формують її свідомість як активну, виховують її волю і дух, пробуджують совість, яка діє як внутрішній моральний регулятор поведінки; розкриваються через поняття совість, свобода волі і свобода вибору, справедливість, міра і відповідальність, любов і щастя» [91, с. 95].

Не менш важливою цінністю є толерантність, яка виступає головною цінністю життя соціуму як такий критерій, що пов'язаний із культурною пам'яттю людей. Істинна толерантність означає «подолання стереотипу «свій – чужий», формує прагнення до співпраці різних груп населення, дозволяє творчо поєднувати зразки суспільної поведінки, спрямовані на роз'єднання і протистояння. Зазначений принцип заперечує ідеологію і практику володарювання, домінування, насилля, війни на користь цінностей плюралізму, рівноправного діалогу, дискурсу, миру й згоди» [36, с.103]. Демократія, яка поєдналась з толерантністю «заперечує усі форми монізму, уніфікації і тоталітаризації та інші приховані форми деспотизму й пропагує ідею множинності й різноманітності, конкуренції парадигм, співіснування різнорідних елементів» [36, с.103].

Цілком слід погодитися з думкою С. Шевчук, що для України актуальним є піднесення її культури у до світового рівня. Цього не досягнути примусово, а лише шляхом вільного розвитку української культури. Дослідниця добре показує, що в умовах світової інтеграції і розгорнутого діалогу перед українцями постає «подвійне завдання»: відродити та примножити особливе в своїй культурі й «органічно вступити в загальнолюдський оркестр зі своєю унікальною мелодією» [179, с.60].

Досліджуючи **європейський вектор розвитку української культури**, передусім зазначимо, що Україна органічно знаходиться в соціокультурному просторі Європи. В статті «Європейський вектор розвитку української культури» автор цього дослідження цитує Дмитра Чижевського, який пише: «приєднання України до традиції європейського культурного світу розпочалося ще в старокіївську князівську добу християнізацією країни, і згодом означало безпосередній за цим розвиток широкої обсягом та глибокої змістом і красної формою літератури», а також засвоєння «цінності чужої та вищої культури» [173, с. 203].

Починаючи з середини XIX ст. предметом обговорення у філософсько-мистецькому й літературно-мистецькому середовищі постали питання: щодо відносин Європи та України, європейськості та українськості. Вважається, що саме П. Куліш ініціює творення концепції Європи у середовищі української інтелігенції. Розвиток цієї концепції маємо у В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки. Європейський вектор творчості обрали М. Хвильовий й неокласики.

Отже, на межі XIX-XX ст. відбулася європеїзація української культури, долучення її до європейського і світового культурних процесів. Можна цілком погодитися з І. Веретейченко, що «поставивши на терези проблему культурної орієнтації – «Європа» чи «Просвіта», – учасники дискусії мислили Європу як: гасло, символ, коло ідей, «прогресивний чинник», «суму можливостей»,

«революційний метод», «основний культурний орієнтир», «дороговказ мистецьких прямувань», «символ міцної, поважної культурної традиції», «стимул для підвищення кваліфікації», «школа мистецької техніки», «певний тип культурного фактора в історичному процесі» [26].

Слід констатувати, що європейський вектор розвитку української культури, який зумовлював певну логіку консолідації народу нашої країни, було перервано у добу СРСР. Замість цього було актуалізовано ідею історичної спорідненості українського народу з російським. І це мало наслідки: перебування українських земель в межах спочатку Російської імперії, а потім і СРСР відобразилося у соціокультурному житті України, що стало одним із факторів намагань Російської Федерації зберегти свій вплив на суспільне, політичне й економічне життя нашої країни. Однак слід констатувати, що революційні події в Україні початку XXI ст., гібридна війна та військова агресія Росії нанесли значний удар ідеї євразійської спорідненості, очевидно підвищивши рівень євроінтеграційних геополітичних спрямувань українського суспільства. Однак, творення концепції Європи у середовищі української інтелігенції, на жаль не було повною мірою відновлено, й Європа зі своїми інститутами та демократичними цінностями залишається чужою для багатьох українців.

Таким чином, сьогодні європейський і, ширше, євроатлантичний вектор розвитку української культури не можна відділити від геополітичного вектору України. При цьому поняття «європейський вибір» є доволі широке. Дане поняття базується на усвідомленні пластичності й, одночасно, визначеності європейської ідентичності і сприйнятті Європи як спорідненої з Україною інтегральної соціокультурної системи.

Усвідомлюючи геополітичне становище України, специфіку її культури і філософію сприйняття суспільних цінностей, слід припустити, що європейський вибір України є органічним. Становлення європейського вектору геополітики

України відбувалося поступово, починаючи з часів існування перших українських державних утворень. Можна погодитися з С. Василенко, що «за роки незалежного розвитку України він зазнав певної трансформації і нового змістовного наповнення. Від безоглядної орієнтації на Захід початку 90-х років країна перейшла до здійснення виваженого і обґрунтованого, але пріоритетного і дійсно стратегічного вектора української геополітики, що займає чільне місце серед геополітичних і соціально-культурних імперативів власного шляху розвитку сучасної незалежної України» [22].

Можна погодитися з В. Ребкало, що європейський вибір України намітив актуальну систему цінностей – «європейські цінності», «серед таких, поряд із демократією, чільне місце посідають поняття громадянського суспільства і прав людини» [137], а також гідності й людяності. В контексті подій Революції гідності 2013-2014 років можна стверджувати, що «європейський вибір» фактично набув риси нової національної ідеї України. Тому «відмова від дуже швидкої євроінтеграції може спричинити велику кризу національної ідентичності України» [171, с. 132], стане фактором глибокої соціальної депресії.

Важливим критерієм сили й органічності європейського вектору ї культури України є набуття багатьма українцями європейської ідентичності. Не можна не погодитися з О. Толкачевим, що «побудова справжнісінької Європи в Україні – це є шлях досягнення європейської ідентичності. Якщо в Україні вистачить сил його з гідністю пройти, то вона реалізує свою перепустку в європейське співтовариство, стане повноправним членом європейської родини народів» [157].

Не можна не погодитися, що «на думку європейських істориків, союзний націоналізм експлуатував певне протиставлення країн старої Європи з їхньою спільною історією всім іншим країнам... Чинник протиставлення у рамках

концепції союзного націоналізму сприяв початковій інтеграції європейських народів, бо був зрозумілим і усвідомленим багатьма європейцями» [157].

Проте ЄС з часом почав трансформуватися з суто економічного союзу у політичний. Це зумовило пошуку глибших, світоглядних критеріїв європейської ідентичності. В результаті сучасна Європа зрозуміла свою європейську ідентичність як спільність цінностей толерантності, свободи, демократії, поваги до відмінностей інших. Людина в Європі є найвищою соціальною цінністю, а все соціальне життя спрямоване на існування, комфорт і забезпечення максимальної зручності [157].

Прояснимо, як трактується ця проблематика у Хартії Європейської ідентичності. Європейська ідентичність передусім розглядається як «спільність долі» європейських народів, що здійснюють об'єднання. Також вона виявляється у єдності моральних і естетичних цінностей, що беруть початок у античності, християнстві, Ренесансі та Просвітництві. Дані цінності репрезентують толерантність, гуманізм і братерство, прийняття прав людини і здійснюються вони на основі індивідуальної і соціальної відповідальності. Також європейська ідентичність «постає як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, згідно з яким всі громадяни у всіх державах-членах мають ті самі права й обов'язки [155, с. 57].

Тривалий час рівень європейської ідентичності українського народу не витримував конкуренції з євразійською ідентичністю. Однак після Революції гідності і тих подій, які були після неї, ситуація суттєво змінилась.

Як зазначає І. Черленяк, духовні, культурні та політичні цінності громадян України після Майдану «вочевидь еволюціонували». Ще більше вони змінилися після початку гібридної війни РФ з Україною, особливо в її повномасштабній фазі. Це стосується «еволюції свідомості індивідів та громад в одному й тому ж регіоні у різні часові проміжки» [171, с.132-133]. Ще більше це стосується змін у свідомості різних регіонів України. Головним цінностями

України стають передусім гідність, толерантність, права людини, що формує в нашій країні сучасну демократичну політичну націю, яка виступає основною метою суспільної консолідації у європейській (євроатлантичній) цивілізаційній спільноті.

При цьому українці повинні усвідомлювати, що єднання з європейською спільнотою не просто означає прийняття європейського способу життя, а також демократичних цінностей та свобод. Маємо розуміти відповідальність за збереження національної ідентичності в процесі євроінтеграції, збереження своїх культурних особливостей у просторі мультикультурності ЄС.

Прийняття європейської ідентичності українцями не означає відмову від власної ідентичності. Девіз ЄС «Єдність в різноманітності», по суті, означає, що європейська ідентичність не заперечує національну культурну своєрідність й національні інтереси країн. Отже, становлення європейської ідентичності українців можливе лише за умов збереження і розвитку національної ідентичності, яка зберігає і розвиває суб'єктність України.

Щоб увійти до європейського політичного, економічного, соціокультурного простору Україна повинна глибоко осмислити підходи до формування європейської ідентичності. Виходячи з позицій розглянутого вище «союзного націоналізму», важливими складовими у процесі становлення європейської ідентичності українців є акцент на спільному минулому, зокрема, чітко артикулювати спільне християнське коріння. На цьому шляху потрібне не формальне, а сутнісне осмислення й прийняття спільних світоглядних цінностей. Лише на такій основі «можливе поступове впровадження європейських символічних елементів у життя українців, що стимулюватимуть спільну культурну ідентичність з європейцями, наприклад, таких як бордовий паспорт громадянина Європейського союзу, який підтверджував право на вільне пересування по території держав-членів, право звертатися до Європарламенту та до європейського омбудсмена, прапор, гімн, валюта, свята, а також

висвітлення переваг європейського способу життя або певних специфічних можливостей для членів Європейського союзу» [47].

Очевидно, що ключову роль у процесі прийняття українцями європейської ідентичності та творчого поглиблення європейського вектору розвитку української культури належить освіті, яка має формувати у молоді розуміння європейської належності, актуалізувати відповідальність за спільне майбутнє. Суперечність європейського мультикультуралізму й патріотизму українця повинна розв'язуватись шляхом усвідомлення значущості своєї культури у контексті європейської з акцентуванням уваги на взаємозалежності розвитку різних культур світу. «У зв'язку з цим найбільших змін зазнає зміст історії. Як погляд сучасного суспільства на власне майбутнє, історія переконує, що у минулому закладені важливі основи для спільного майбутнього. Багатогранність сучасної Європи трактується як «різноманітність на спільному фундаменті». Історична спадщина, цінна для кожної держави, вивчається крізь призму внеску у загальноєвропейську скарбницю. Політична історія акцентує увагу на формуванні демократичних політичних устроїв європейських країн.

З урахуванням такого підходу до європейської ідентичності як згаданий вище патріотичний конституціоналізм необхідно ставити завдання розвиток найкращих рис Європи в Україні. Це означає проведення в нашій країні численних реформ, які спрямовані на гуманістичний й демократичний розвиток соціального, політичного економічного та державного устрою. Метою цього розвитку повинне бути створення в Україні умов для життя, комфортного для людини, умов, які сприяють гідній самореалізації людини [168, с. 135-144]. Надзвичайно важливо пам'ятати, що «кожна людина... повинна бути найвищою соціальною цінністю – це є справжньою основою європейської ідентичності та європейської цивілізаційної моделі» [79].

Важливим виміром розвитку українського соціокультурного середовища на шляху до Європи є європеїзація на рівні світогляду громадян, в якому можуть і

повинні розвинутися спільні з ЄС цінності й смисли. Сьогодні в Україні відбувається переважно юридична, інституційна й економічна адаптація до способу життя і принципів ЄС. Для подолання зовнішнього й формального руху у Європу, подолання її образу як «іншого» й «чужого», мають бути задіяні способи прийняття європейського способу життя не тільки на рівні світогляду, а й на рівні повсякденних практик. Дійсно, очевидною є необхідність впровадження в Україні такої практики освоєння європейської ідентичності, що передбачає «включення Європи до щоденного світу українського громадянина так само, як об'єднана Європа перетворилася на щоденну реальність громадян країн-членів ЄС» [79].

Важливо розуміти, що європейський вектор розвитку культури України має сенс не лише в контексті євроінтеграційних процесів. Навіть якщо наша країна обере неповторний і незалежний від зовнішніх сил шлях, що, відверто кажучи, майже неможливо в умовах глобалізації, то вона все одно не зможе відмовитися від вибору, який єднає її з тими чи іншими цивілізаційними спільнотами. Не можна не погодитися з авторами Національної доповіді НАНУ «Цивілізаційний вибір України», що цивілізаційний вибір країни як суб'єкта історії, сучасності й майбутнього – це не просто вибір місця у світі, а «*вибір способу життя і цінностей, ...вибір парадигм і стратегій реалізації власного розвитку у світі, що може бути трактовано як реальна національна ідея*» [168, с. 7].

Знаходячись на стику цивілізаційних світів, Україна робить вибір на користь персоналізму й людиноцентризму, адже саме вони відповідають архетипам її культури і ментальності. Тому, обираючи між євразійським і євроатлантичним векторами розвитку, українці доволі органічно роблять акцент на другому – адже ментальні риси й цінності євроатлантичної спільноти резонують з їх ментальними рисами і цінностями. «Виходячи з фундаментальних положень Конституції України та ментальності її народу, цивілізаційний вибір нашої країни – це вибір такого способу життя, в якому

людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства, і не просто декларованою, а реальною. Як частина східноєвропейської культури і цивілізаційної спільноти Україна неминуче робить європейський вибір. Обираючи розвиток у цивілізаційному контексті відкритого демократичного суспільства, Україна здійснює євроатлантичний вибір. Сприймаючи особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями, обирає західний світ, західну цивілізацію взагалі» [168, с.7-8].

Прийняття можливостей й принципів європейської культури, західної культури і цивілізації загалом виглядає найбільш привабливим в контексті розвитку демократії та поліпшення рівня життя, свободи і гідності людей України. У західному світі в центрі всіх економічних, політичних, духовно культурних процесів стоїть людина як особистість, яка вступає в діалог з іншою особистістю. Як вірно зазначає швейцарський культуролог Дені де Ружмон, у західній культурі «витворено ідеал людської особистості, яка подвійно відповідальна перед своїм покликанням і своєю державою, яка водночас незалежна і зобов'язана, а не лише вільна чи лише заангажована. Ця людина вірна собі, коли вона погоджується на діалог і творчий динамізм. Вона зраджує себе, зраджує творчий геній Європи, коли поступається спокусі зліквідувати один із термінів конфлікту або ж намагається замкнутися у своїх особливостях, або ж коли хоче всім нав'язати їх» [141, с. 50].

Саме діалогова взаємодія, яка породжує толерантну комунікацію, все більше зумовлює продуктивний цивілізаційний розвиток, в якому значну роль в суспільному житті відіграє бажання вислухати Іншого, зрозуміти його цінності, смисли, спосіб аргументації [88, с. 127].

Європейський вектор культури будь-якої країни полягає у тому, щоб поєднати універсальні й національні цінності і смисли, не допустити руйнацію своєрідності культур при їх єднанні. Політика формування європейського

культурного простору має актуалізувати взаємодію країн, враховуючи їх самотність [139, с. 27].

Сьогодні, коли європейський вибір України стає стратегією її подальшого розвитку, кожен із євроінтеграційних кроків має широко висвітлюватися українськими ЗМІ. Це даватиме українцям відчуття реальності європейського вектору та водночас осмислювати орієнтири для розвитку політичного й культурного життя громадян нашої країни [176, с.183].

В сучасних умовах ефір в Україні має заповнюватися творчою продукцією європейського виробництва, що сприятиме зміцненню європейських цінностей і способу життя українців. «За рахунок таких кроків відбудеться долучення України до єдиного європейського наднаціонального інформаційно-комунікаційного простору (Single European Information Space), що передбачає, між іншим, участь у загальноєвропейських комунікаційно-інформаційних проектах» [176]. Можна також надати «податкові преференції... українським ЗМІ, кіностудіям і видавництвам» [176, с.184].

Лише дотримуючись в Україні цінностей демократичного ліберального суспільства, можна знайти підтримку західних партнерів в умовах інформаційної війни з РФ та її союзниками. Дані цінності «передбачають заміну методів інформаційного зомбування населення методами стимулювання його культурного розвитку, переконанням, просвітництвом, «відкриванням очей», представленням усього спектра думок і точок зору» [176, с.184]. Це неможливо без критичного, креативного й гуманістичного мислення, що робить можливим реальний опір імперській пропаганді.

Важливим кроком є здійснення наднаціональної культурної політики приєднання до європейського культурного простору (European Cultural Area). В цьому контексті «необхідно розробити заходи, які б забезпечили розвиток української культури в рідній європейській. Очевидно, що на території України повинна реалізовуватися культурна політика Європейського Союзу в межах

наднаціональних культурних програм. Остання передбачає, між іншим, приєднання до наднаціональної європейської системи бібліотек» [120].

Підписання Україною угоди про Асоціацію з ЄС означає також, що Україна набуває статус суб'єкта загальноєвропейського культурного процесу.

Науковці Інституту стратегічних досліджень України, які зробили аналітичну записку «Актуальні проблеми державної підтримки інновацій у культурній політиці» констатують важливі результати на цьому шляху, роблячи акцент на реформуванні культурної сфери. Зазначається необхідність «опанування новими формами управління культурним процесом, що вимагає суттєвих змін у функціонування центральних і місцевих органів влади. Їх робота має відповідати прийнятим у ЄС нормам проектування і реалізації культурної політики. Окрім того, перед України стоїть завдання адаптації до європейських соціокультурних практик» [2].

Європейський вектор розвитку вже сьогодні є плідним для української культури. Маємо на увазі запровадження європейських принципів управління «державними музеями чи театрами, запозичення практик пам'яткоохоронної сфери, залучення коштів європейських бюджетів, що окрім іншого, блокує можливості для збагачення корупціонерів від культури, насамперед у галузі охорони пам'яток» [30].

Важливо відзначити, що актуальним є вступ України до Міжнародного центру з консервації і реставрації культурної спадщини, який заснований при ЮНЕСКО. Це також сприятиме «якісному збереженню історичного надбання» [2].

Сьогодні для українських закладів культури відкрита можливість приєднатися до програм розвитку культури ЄС. У цьому зв'язку заслугове на увагу програма ЄС «Культура і креативність», що «націлена на допомогу Україні увійти в європейський простір, відкрити цьому простору найцікавіший

зріз української національної культури, вибудувати систему ефективного взаємообміну культурними ініціативами» [25].

В контексті даної програми здійснювалися проекти з таких важливих тематичних напрямів: управління проектами, культурне лідерство, просування культурного продукту, фандрайзинг, культурна журналістика тощо. Важливо усвідомити, що ця програма «була сфокусована на чотирьох основних компонентах, що включають в себе практичні дослідження, тренінги, інформаційні кампанії та надання можливостей для міжнародного культурного співробітництва. Активності програми включали до себе майстер-класи, інтенсивні тренінги, освітні онлайн-платформи, навчальні тури і партнерські заходи, що дозволили формувати мережі зв'язків між громадськими і приватними культурними організаціями, представниками уряду і громадянським суспільством» [58].

Слід розуміти, що подальше розгортання європейського вектору української культури долатиме в ній колоніальні й постколоніальні тенденції, сприятиме подоланню комплексу меншовартості в культурі, що є особливо актуальним в епоху глобалізації [37].

Звільнення від колоніальних і постколоніальних тенденції української культури означає подолання залежності від російської імперської культури, яка не бажає і не вміє будувати відносини з іншими культурами на засадах партнерства. Імперська культура взаємодіє з іншими культурами на основах або конкуренції або підпорядкування.

Наслідком колонізації української культури є зменшення долі автохтонних культурних особливостей до незначного мінімуму. Даний процес О. Пахльовська називає «білорусизацією» культури. Авторка говорить про цей процес, як про форму соціокультурного пресингу «у жанрі посткомуністичного водевілю... Словом, біфштекс диктатури під соусом демократії» [119]. Ще у 2001 році О. Пахльовська зазначала, що подібний сценарій розвитку української

культури надійно прив'яже Україну до імперського сусіда, зробить її військово-політичною колонією сусідньої держави. Можна погодитися, що в даному випадку інша «культура «капілярно» проникне в українську, розхитає її структуру та кінець кінцем її зламає» [57, с.265]

Європейський вектор культури України О. Пахльовська називає поверненням української культури до Європи, називаючи даний процес доволі продуктивним для України, якщо наша країна мислиться категоріях як держави, так і культури [119].

Демократичні й гуманістичні тенденції у вітчизняній культурі означають єднання з культурними процесами ЄС. Не можна не погодитися, що «європейська культура не менш потужна, ніж російська, і українській культурі доведеться вибудовувати складні багаторівневі конкурентні відносини з багатьма європейськими культурами, які здатні до рівноправності та партнерства» [37].

С. Кліценко зазначає, що саме треба зробити для творення плідної стратегії української культури: не лише підкреслювати свою унікальність, а й «навчитися знаходити однакові риси з іншими культурами, говорити зрозумілою для демократичного світу мовою» [57, с.265-266]. Подібна мова, за переконанням О. Пахльовської, «стане джерелом об'єктивної інформації про Україну і засобом зближення України з іншими політичними і культурними реальностями, стане, нарешті, основним комунікативним механізмом автентичної зустрічі України з Європою і світом» [119].

Отже, європейський вектор розвитку України сьогодні є основою модернізації політики у сфері культури. Спрямованість до європейської культурної традиції є сьогодні важливою духовною компонентою суспільної консолідації українського суспільства. Цілком погоджуємося з висловлюванням О. Пахльовської: «Україна буде українською державою тою мірою, якою вона сформується як держава європейська» [119].

Надзвичайно важливим фактором європеїзації культури України є включення в неї ідеї та практики гендерної рівності й гендерного партнерства, цінності любові у відносинах чоловіка та жінки [183]. Це є доволі органічним для української культури з її кордоцентризмом і шанобливим ставленням до жінки, яке проходить крізь всю історію України.

Очевидно, що українська культура має поширюватися в світі. А для цього вона повинна почати виробляти такі культурні артефакти, які потрібні й цікаві світові і які можна перекладати на інші мови. Йдеться не лише про літературу, театр і кіно, природничі й гуманітарні науки, а й про філософію, особливо в її есеїстичних і художніх, мистецьких формах, характерних для глибин нашої культури – згадаймо творчість Григорія Сковороди [167].

Глобалізація української культури передусім означає, що вона технологізується, виходить у віртуальний простір Інтернету. Однак при цьому повинні відбуватися не просто формальні й інституціональні, а глибинні, екзистенціальні, смислові трансформації.

Це, зокрема, означає, що українська культура не лише приймає європейський гуманізм, а надає йому новий смисл, який необхідний в епоху агресії неототалітаризму проти демократичного світу [184]. Новий гуманізм, який зараз продукує український народ в своєму протистоянні неототалітаризму, консолідує як Україну, так і весь демократичний світ навколо нашої країни.

Можна цілком погодитися з Н. Хамітовим, який пише: «Сьогодні ми усвідомлюємо, що Україні потрібна Європа – як той цивілізаційний простір, цінності й способи життя якого є нам близькими, а архетипи культури якого резонують з нашими архетипами; ми вважаємо, що з'єднання України до Євросоюзу повинно позитивно вплинути на наше політичне становище, економіку, гуманітарну сферу» [168, с. 263-264]. При цьому науковець наголошує, що Європі потрібна і Україна – «Як джерело оригінальних

філософських та психологічних ідей і способів взаємодії, що могли б оживити внутрішню комунікацію західноєвропейських культур та сприяти пошуку нових сенсів у житті особистостей цих культур» [168, с. 264].

Отже, надзвичайно важливо розуміти, що Україна і євроатлантична цивілізаційна спільнота, передусім Європа, мають взаємне тяжіння, їх взаємодія – в тому числі й культурна – є плідною для обох сторін. Це є особливо важливим в умовах війни в Україні, яка не втратила свого гібридного характеру, але ввійшла в повномасштабну «гарячу фазу», що робить її особливо небезпечною не лише для нашої країни, а й для світу в цілому, передусім для Європи, особливо в умовах розконсервації зброї масового знищення серед країн-членів «ядерного клубу». Місією української культури є прояснення цього для світової спільноти, що здатне посилити консолідацію нашої країни з міжнародними партнерами.

Висновки до 4 розділу

Зміцнення єдності традицій як носіїв архетипових культурних змістів і культурного стрижня людства та інновацій як нових форм культурної діяльності, комунікації й управління культурними процесами має стати пріоритетним напрямом державної культурної політики та головним завданням стратегії культурної розбудови України. Лише у процесі взаємодії, взаємопроникнення інноваційних і традиційних основ, можливий справжній розвиток української культури.

Орієнтація розвитку культури на єдність національних та загальнолюдських пріоритетів, де національне постає як певна основа, що дає розуміння того чи іншого народу, його сутність, а також ознаки народів і світових культур, та виявляється через історичну самосвідомість, ментальність та мову. При цьому остання уможлиблює сприйняття загальнолюдського через призму власної національної культури. Загальнолюдське постає основою для єднання у вільну, гуманістичну й демократичну єдність культури на основі цінностей духовного зростання, соціальної відповідальності, толерантності.

Європейський вектор розвитку України сьогодні є основою модернізації політики у сфері культури. Спрямованість до європейської культурної традиції є сьогодні важливою духовною компонентою суспільної консолідації українського суспільства.

Надзвичайно важливим фактором європеїзації культури України є включення в неї ідеї та практики гендерної рівності й гендерного партнерства, цінності любові у відносинах чоловіка та жінки, що є органічним для української культури з її кордоцентризмом і шанобливим ставленням до жінки, яке проходить крізь всю історію України.

Для того, щоб українська культура могла поширюватися в світі, вона повинна почати виробляти такі культурні артефакти, які потрібні й цікаві

світові і які можна перекладати на інші мови. Йдеться не лише про літературу, театр і кіно, природничі й гуманітарні науки, а й про філософію, особливо в її есеїстичних і художніх, мистецьких формах, характерних для глибин нашої культури, що яскраво представлено у творчості Григорія Сковороди.

Глобалізація української культури передусім означає, що вона технологізується, виходить у віртуальний простір Інтернету. Надзвичайно важливо, щоб при цьому повинні відбуватися не просто формальні й інституціональні зміни, а глибинні, екзистенціальні, смислові трансформації.

Прийняття можливостей й принципів європейської культури, західної культури і цивілізації загалом виглядає найбільш привабливим в контексті розвитку демократії та поліпшення рівня життя, свободи і гідності людей України. У західному світі в центрі всіх економічних, політичних, духовно культурних процесів стоїть людина як особистість, яка вступає в діалог з іншою особистістю.

Саме діалогова взаємодія, яка породжує толерантну комунікацію, все більше зумовлює продуктивний цивілізаційний розвиток, в якому значну роль в суспільному житті відіграє бажання вислухати Іншого, зрозуміти його цінності, смисли, спосіб аргументації. Освоєння толерантних, діалогових форм взаємодії в культурі України відкриває для неї шлях в європейський культурний простір.

Європейський вектор культури будь-якої країни полягає у тому, щоб поєднати універсальні й національні цінності і смисли, не допустити руйнацію своєрідності культур при їх єднанні. Політика формування європейського культурного простору має актуалізувати взаємодію країн, враховуючи їх самобутність.

Сьогодні, коли європейський вектор України стає стратегією її подальшого розвитку, кожен із євроінтеграційних кроків має широко висвітлюватися українськими ЗМІ. Це даватиме українцям відчуття реальності цього вектору.

Європейський вектор розвитку української культури є невіддільний від європейського зовнішньополітичного вибору України. Він дозволяє подолати Україні посттоталітарні й постколоніальні тенденції, робить більш зрівноваженим вплив масової культури як наслідок глобалізації. Європейський вектор розвитку української культури означає приєднання до європейської наднаціональної культурної політики і входження не лише в європейський, а й у світовий культурний простір.

ВИСНОВКИ

1. Історична деконсолідованість українського народу в усі часи поставала як фактор, який стримує державотворчі процеси. На українських землях протягом багатьох років був конфлікт Австро-Угорщини, Росії, Польщі. Як наслідок, спочатку у трьох, а потім у двох частинах України, що жили в різному просторі і часі, сформувалися багато в чому відмінні ментальні й культурні структури. Лініями історико-культурної диференціації сучасної України залишаються неоднакове трактування історії, поліетнічність, мова спілкування, конфесійна приналежність, як наслідок – психологічні особливості та ціннісні пріоритети населення. Більш того, конфротаційні процеси в українському суспільстві навколо окреслених ліній диференціації не завжди об'єктивно-історично зумовлені.

Консолідація являє собою об'єднання, згуртованість, спільність окремих осіб, груп, організацій, спільнот заради реальної або уявної мети, проти реальної або уявної загрози, їхня інтеграція в єдиний цілісний організм. Суспільна ж консолідація передбачає єднання соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети. Суспільна консолідація співіснує з конфронтацією, її результатом є соціальна єдність, засобами – соціальне партнерство, за певних умов – солідаризація.

2. Українська культура за своєю сутністю є поліфонічною, відкритою, толерантною, багатоманітною, людиноцентричною, що у підсумку забезпечує її консолідаційний потенціал. Саме культурі відводиться провідна роль в системі чинників консолідації. При цьому йдеться про утвердження культури як консолідованої для усіх людей спільної сукупності цінностей, принципів і культурних практик, які відрізняють народи, але при цьому єднають людство. Ядром такої культури в українському полікультурному суспільстві очевидно має бути культура українського етносу. Усвідомлення й актуалізація спільних

цінностей та спільної мети українського суспільства, винайдення спільних смислів та символів, що матимуть фундаментальне значення, можливе лише в результаті світоглядного діалогу за участі еліт та інтелектуалів.

3. Потреба в консолідації українського суспільства задля подолання регіональної та соціокультурної роз'єднаності стоїть на порядку денному всі роки Незалежності Української держави. В сучасних умовах повномасштабної гібридної війни як зовнішньої загрози державності, потреба ідейного об'єднання відчувається особливо гостро. Тому перед державною владою та інтелектуальною елітою України постає завдання реалізувати єдність і об'єднання людей навколо спільної мети на основі гуманістичних та демократичних цінностей.

4. Суспільна консолідація відбувається принаймні у трьох вимірах – політичному, соціально-економічному та духовно-культурному, які визначають основні чинники суспільної консолідації. Політичний аспект консолідації українського суспільства передбачає оптимальність державного устрою як баланс між централізацією та децентралізацією, забезпечення суспільної справедливості в усіх її проявах, реальна забезпеченість прав національних та інших меншин, демократичні взаємини між владою і суспільством. Соціально-економічний чинник консолідації передбачає розвиток цілісного національного ринку, горизонтальної міжрегіональної мобільності населення, забезпечення економічної ефективності, соціальне та територіальне згуртування, зміцнення середнього класу. Духовно-культурний фактор суспільної консолідації передбачає спільні зусилля влади та гуманітарної інтелігенції, спрямовані на формування спільних цінностей, що об'єднують суспільство.

5. Особливості актуалізації в культурі консолідуючого начала в Україні полягає:

По-перше, українському суспільству необхідно подолати наслідки ідеологізації культури, яка цілеспрямовано здійснювалась у СРСР. Ідеологічний

тиск на культуру за радянських часів призводив до поступового знищення української мови з науки та освіти, знищення цінностей, норм, правил поведінки, способу буття українців. У підсумку такі дії призводили до деконсолідації українського народу.

По-друге, важливим кроком у відродженні людинотворчих характеристик культури та її консолідуючої сутності стало проголошення незалежності і демократизація України у 80-ті роки ХХ сторіччя. Актуалізувалося відродження українського народу, почався розвиток української культури та мови, українці стали звертатися до історичної пам'яті нашого народу, почався ренесанс національно-орієнтованого духовного життя. В цілому вищезначені позитивні зміни сприяли розвитку культури як консолідуючого, людино формуючого начала.

По-третє, дослідження основ відродження культури України та її розвитку за часів існування незалежної держави дозволили констатувати, що вітчизняна культура має стійкий ціннісний підойм у вигляді кордоцентризму, антеїзму, індивідуалізму, романтизму, поліфонічності світобачення тощо. Українська культура сьогодення розвиваючись своїм власним шляхом, але не є вільною від уніфікованих стандартів глобалізованої культури. Сутнісні риси національної культури визначає також її «межовість» – знаходження на перетині культурно-цивілізаційних світів.

6. Національна ідея в культурі є стрижневою основою її консолідуючої сутності в українському соціумі. Слід визнати, що національна ідея є основою культури того чи іншого народу, проте вона сама є породженням культури народу. Національна ідея є квінтесенцією національної самосвідомості та самобутності. Але якість і сутність цієї ідеї є предметом наукових дискусій, що не дає єднання українській нації в духовних основах. В цілому національна ідея є політико-культурним проектом трансформації українців, в основі якої є прагнення до розвитку правової, демократичної держави в Україні.

7. Невизначеність національної ідеї як основи, яка консолідує суспільство, відсутність розуміння стратегій трансформації країни, акцент в цьому розвитку лише на економічних чинниках без урахування культурних, завжди призводять до втрати консолідації нації.

8. У певний період існування незалежної України не було достатньо чітко сформульовано низку важливих світоглядних питань питання й відповіді на них. Мова передусім йде про невизначеність української ідентичності на початку 90-х, що було зумовлено кризою радянської ідентичності та недоліками політики ідентичності, в якій недостатньо був зроблений акцент на унікальності вітчизняної культури та її місії і місці в світі. Формальний і зовнішній аспект української ідентичності яскраво виявився у ідеї багатовекторності, стратегічного партнерства майже зі всіма країнами, в тому числі з тими цивілізаційними спільнотами, які були потенційно ворожими. Всі ці смисли й проекти, які, по суті, були утопічними, продемонстрували свою неконструктивність і навіть деструктивність в контексті внутрішніх та зовнішніх процесів й проблем сучасної України, яка не просто бореться проти окупації частини території, а й відстоює свою ідентичність.

9. Для актуалізації культури як чинника консолідаційних процесів у суспільстві надзвичайно важливо усвідомлювати, що український політичний клас повинен спрямовувати зусилля на визначення сутності національної ідеї як привабливого для громадян духовно-культурного, соціально-економічного, політико-правового проекту розвитку держави.

10. В українських реаліях політичні сили часто-густо перемагали на виборах, спираючись на культурні, ментальні та інші регіональні особливості – їх зброєю проти політичних опонентів були 1) політизація «мовної проблеми», 2) спекуляції щодо зовнішньополітичного вектору розвитку країни, 3) протиставлення світоглядних настанов Заходу та Сходу України тощо.

11. Коли культура використовується не як консолідуючий, а як деконсолідуючий чинник у політичній боротьбі, руйнуються фундаментальні світоглядні основи, які об'єднують державу й громадянське суспільство.

12. Консолідуюча функція культури у тій чи іншій спільноті забезпечується її колективною історичною пам'яттю, яка об'єднує в ціле соціальні групи і окремих індивідів, що складають і державу, і громадянське суспільство. Консолідуюча роль колективної пам'яті вкрай важлива для народів, які будують державу, ведуть постійну боротьбу за збереження мови, традицій, утверджують і розвивають власну цивілізаційну суб'єктність.

13. Консолідуюча природа культури проявляється у формуванні у суспільстві взаємної довіри, що за великим рахунком означає появу *культури довіри*. Культура довіри є квінтесенцією консолідуючо-суспільного призначення культурних феноменів як таких.

14. Провідним напрямом модернізації української культури в контексті зміцнення її консолідуючого потенціалу є:

- по-перше, зміцнення єдності традицій як провідників культурних змістів і культурного стрижня людства та інновацій як нових форм культурного буття, спілкування, культурного розвитку в процесі управління, які прагнуть до використання культурних практик людства та до історичного досвіду, що має стати пріоритетним напрямом державної культурної політики та головним завданням стратегії культурної розбудови України. Лише у процесі взаємодії, взаємопроникнення інноваційного та традиційного можливий розвиток культури та стратегування майбутнього;

- по-друге, орієнтація розвитку культури на єдність національних та загальнолюдських пріоритетів, де національне постає як певна основа, що визначає суть народу, його індивідуальний характер серед народів і світових культур, та виявляється через історичну самосвідомість, ментальність та мову. При цьому остання уможливорює сприйняття загальнолюдського через призму

власної національної культури. Загальнолюдське постає основою для інтеграції у вільну, демократичну цілісність культури, основою якої є цінності духовного розвитку, толерантності, любові, екологічної безпеки, економічного вдосконалення та соціальної відповідальності.

15. Європейський вектор розвитку української культури, що невіддільний від європейського зовнішньополітичного вибору України, сприятиме європеїзації та глобалізації української культури, подоланню нею постколоніального статусу. Європейський вектор вітчизняної культури передбачає реалізацію європейської наднаціональної культурної політики та інтеграцію в європейський культурний простір, який є основою формування європейської ідентичності. Ці наміри можуть стати реальністю за умов набуття нових навичок управління культурою, прийняття європейських соціокультурних практик, розвитку «креативної економіки».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автушенко І. Вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України (1920 – перша половина 30-х рр.). Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 5. С. 118-122.
2. Актуальні проблеми державної підтримки інновацій у культурній політиці: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. К., 2014. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1651/>
3. Андрущенко В. П. Освіта України в контексті суспільних проблем та суперечностей. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Академія педагогічних наук України. Ч. 2. Харків: «ОВС», 2002. С. 3-16.
4. Андрущенко В.П. Європейський педагогічний досвід і національні традиції. Вища освіта України. 2014. № 3. С. 5-11.
5. Андрущенко В. У пошуках свободи. Історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів. Наукова публіцистика. Книга для читання. Київ: Видавництво Людмила, 2023. 736 с.
6. Антоненко Т. Л. Одухотвореність та культура особистості – домінуючі компоненти її ціннісно-сміслової сфери. Духовність особистості: методологія, теорія і практика, 2016. Вип. 6. С. 6-19.
7. Анучина Л. В. Проблемне поле культури сучасної України. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2015. № 4 (27). С. 27-37.
8. Анучина Л. В., Стасєвська О.А. Реалії сучасної української культури: філософсько-культурологічний дискурс. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2013. Вип. 41(2). С. 27-48.
9. Артющенко О. Сучасні риси української ментальності. Нова парадигма. 2014. Вип. 120. С. 135-142.

10. Афоніна О. С. Природа і функції коду культури та мистецтва у сучасній науковій літературі. *Культура і сучасність*. 2016. № 1. С. 80-86.
11. Бакальчук В. О. Культурна самобутність як стратегічний пріоритет культурної політики України. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2006. Вип. 26. С. 123-134.
12. Балдинюк О. Майбутній соціальний педагог як суб'єкт професійного спілкування: критерії сформованості. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2012. № 5(1). С. 19-25.
13. Безотосний М. Національна ідея – основа консолідації українського суспільства на сучасному етапі. *Рідний край*. 2013. № 2. С. 69-72.
14. Бердяев Н.А. *Філософія свободи*. URL: http://www.vehi.net/berdyaev/filos_svob/index.html.
15. Березівська Л. Д. *Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія* / Л. Д. Березівська. К., 2008. – 406 с.
16. Библер В.С. *От наукоучения — к логике культуры: два философских введения в ХХІ век* / В.С.Библер. — М.: Мысль, 1990. 413 с.
17. Біленька І. Г. «Культурний шок» і адаптація до нової культури. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 2011. № 940, вип. 41. С. 12-16.
18. Білогур В. *Формування світоглядної культури студентів як основа управління процесом становлення їхньої системи цінностей*. *Вища освіта України*. 2011. № 1. С. 93-99.
19. Богданова Н. *Культура життєтворчості особистості як філософська проблема*. *Вища освіта України*. 2011. № 1. С. 21-26.
20. Бойко О. Д. *Історія України*. К.: Академвидав, 2003. 656 с.
21. Булавинець В. М. *Нерівність доходів населення в Україні: чинники та сучасний стан*. *Ефективна економіка: Електронне наукове фахове видання*. 2017. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5870>

22. Василенко С. Д. Європейський вибір України: монографія. Одеса. «ВидавІнформ» ОНМА. 2003. 212 с.
23. Васильченко О. П. Права національних меншин в Україні: Що ми маємо і до чого прагнемо. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Вип. 42. С. 36-40.
24. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Т.1. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
25. Вергеліс О. Євросоюз подав креативний сигнал українській культурі. Дзеркало тижня. 2015. 10 липня. URL: <https://dt.ua/CULTURE/yevrosoyuz-podav-kreativniy-signal-ukrayinskiy-kulturi-.html>
26. Веретейченко І. Поняття європеїзму у трактуванні Соломії Павличко. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4c986a8d-2fa1-4fa1-ab4d-bf6a33ddb054/content>
27. Верменич Я. В. Історична регіоналітика: навчальний посібник / Відп. ред. В. А. Смолій. Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. 412 с.
28. Вища школа Української РСР за 50 років: у двох частинах (1917–1967 рр.). Ч. 2: (1945–1967 рр.) /кер. авт. колективу та відп. ред. вид. В. Пітов. К.: Видавництво Київського університету, 1968. 540 с.
29. Вільчинський Ю. Поняття і генеза української національної ідеї. Сучасне суспільство. 1993. № 2. С. 58-68.
30. Вітренко А. Європейська інтеграція: на культурному фронті. Українська правда. 2015. 3 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/04/3/7032566/>.
31. Воропаєва В. Г. Формування парадигми культури особистості в умовах мегасоціуму. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2010. Випуск 43. С. 138-143.

32. Всемирная конференция по политике в области культуры (Мехико, 26 июля – 6 августа 1982 г.). Заключительный доклад. Париж: ЮНЕСКО, 1982. 240с.
33. Вуйма А. Г. Традиції та новаторство як дві протилежності в діалектиці культури. Проблема традиції в українській культурі: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів та молодих учених. Х.: НУЦЗУ, 2013. С. 36-38.
34. Гірліна Н. Ю. Духовна культура та процес соціалізації. Грані. 2016. № 3. С. 32-36.
35. Годун Н. Політико-ідеологічний нагляд за кіно-театральними закладами наприкінці 1920-х–1930-х рр. Український історичний збірник. 2011. Вип. 14. С. 122-130.
36. Горбатенко І. А. Розвиток гуманістичних цінностей в сучасній теорії політики. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип.13. С. 99-104.
37. Дацюк С. Стратегія української культури. Українська правда. 22 квітня 2015. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/55376dc98177c/>
38. Дацюк С. Проблема консолідації України. Українська правда. 28 листопада 2017. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5a1d4f0f3a8b9/>
39. Дзюба І. Від маргінальності до універсальності. Сучасність. 2008. № 1–2. С. 53-65.
40. Дмитренко Н. М. Політика денационалізації культурного життя в Україні: місцеві музеї північного лівобережжя – співучасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-і роки ХХ ст.). Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. К.-Глухів, 2010. Випуск 3. С. 336-342.
41. Добровольська О. М. Феномен культури в історико-філософському дискурсі епохи. Нова парадигма. 2014. Вип. 120. С. 74-85.

42. Дубовий О. В. Екологічна культура як складова духовної культури суспільства. Питання культурології. 2014. Вип. 30. С. 56-61.
43. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т.3 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. URL: http://ridnamova.org/Ekonomich&na_entsyklopediya/13/?&page=3&word=
44. Електронний ресурс. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245329023&cat_id=245328989.
45. Електронний ресурс. URL: <https://www.president.gov.ua/news/kultura-ye-osnovoyu-na-yakij-vidbudetsya-konsolidaciya-suspi-36815/>.
46. Європейська та українська культура в нарисах: навчальний посібник / за ред. Цехмістро І. З., Шанько В. І., Старовойт В. С., Леонтьєвої В. М. К.: Центр навчальної літератури, 2003. 320 с.
47. Жарська О. В. Європейська ідентичність громадян як чинник формування зовнішньополітичного розвитку України. Політологічні записки. 2013. Вип. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_38.
48. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2016. № 1. С. 98-105.
49. Карлова В. Особливості та суперечності розвитку національної самосвідомості сучасного українського суспільства. Вісник Національної академії державного управління. 2010. С. 5- 14.
50. Кендус О. З. Тенденції розвитку української культури напередодні проголошення незалежності України. Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. 2014. Вип. 12. С. 185-191.

51. Кириленко К. М. Діалектичний зв'язок традицій і новаторства як сутнісна риса інноваційної культури. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2015. Вип. 5. С. 106-109.
52. Кирилюк О. Життєзначущі орієнтації людини в світі та об'єктивні чинники формування культури. URL: <http://www.myslenedrevo.com.-ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Universality/Progress.html>.
53. Кислюк К. Сучасна українська культура: межовість чи мережовість? Філософська думка. 2014. № 4. С. 38-50.
54. Кіндрачук Н. Національне поневолення українців в умовах русифікації мовно-культурного простору УРСР:60-70-ті роки ХХ ст. Схід. 2016. № 2. С. 48-53.
55. Кліценко С. Альтернативи розвитку української культури (на матеріалах статей О. Пахльовської та І. Дзюби). Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство. 2009. Вип. 9. С. 222-228.
56. Кліценко С. В. Проблематизація української культури в російськомовному літературному дискурсі сучасної України. Культура України. Серія: Культурологія. 2015. Вип. 48. С. 218-228.
57. Кліценко С. Концепція розвитку української культури О.Пахльовської як прояв боротьби між європейською та євразійською ідентичностями в Україні. Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». 2010. Вип. 5. С. 264-266.
58. Ключові матеріали Програми Європейського Союзу – Східного Партнерства «Культура і креативність» (2015-2018 рр.). Міністерство культури України. URL: <https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7607/1> (дата звернення 25.01.2018).
59. Коваль О. Я. Легітимація державної влади. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2014. Вип. 1. С. 5-16.

60. Кожем'якіна О. М. Довіра в сучасному соціумі. Вісник Інституту економіки та прогнозування. 2011. 2011. С. 48-53.
61. Кожем'якіна О. М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1. С. 118-131.
62. Козловець М. Історична пам'ять як основа формування національної ідентичності українців. Персонал. 2008. №2. С. 102–113.
63. Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації. Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. Львів: Вид-во Львівського університету, 2013. С.40-54. URL: <http://political-studies.com/?p=941>.
64. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1971 / Институт при ЦК КПСС. М.: Политиздат, 1972. Т. 8 (1959-1965 гг.). 567 с.
65. Копієвська О. М. Культурні традиції у формуванні національної ідентичності. Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2014. Вип. 32. С. 194-201.
66. Копієвська О. Р. Трансформаційні процеси в культурі сучасної України: монографія. К. : НАКККіМ, 2014. 296 с.
67. Костилева К. В. «Педагогічна традиція» як наукове поняття: історико-педагогічний аспект. Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. Херсон: ПРПОПК, 2011. Випуск 11. С. 289-293.
68. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти). К.: ГЕНЕЗА, 2001. 332 с.
69. Кравчук М. Ідеологія в Україні. Якою вона буде завтра? URL: <http://gnosis.at.ua/publ/1-1-0-3>.

70. Крилова С. А. Соціальна метаантропологія як методологія дослідження краси у суспільному бутті. Нова парадигма: Журнал наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. Випуск 104. С. 92–103.
71. Кримський С.Б. Цивілізаційний розвиток людства. К.: Фенікс, 2007. 316 с.
72. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика. К.: Заповіт, 1996. 352 с.
73. Кузьміна Ж. Ю. Динаміка інновацій у соціокультурному просторі. Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. 2013. № 2 (58). С. 153-160.
74. Культура є основою, на якій відбудеться консолідація суспільства – Президент на врученні Шевченківської премії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 3.03.2016).
75. Культурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації / за заг. ред. В.М. Пічі. Львів: “Магнолія плюс”, 2003.
76. Курняк Л. М. Екологічна культура: поняття та формування. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2015. № 10. С. 48-51.
77. Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода ? (Українські реалії): монографія / О. М. Куць. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 368 с.
78. Кучин С. П. Особливості державної політики в сфері культури та освіти (соціально-економічний аспект). Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2013. № 2. С. 40-48.
79. Ладо Н. В. Європеїзація – шлях України до Європейського Союзу. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/10/04.htm>

80. Левіт Д. А. Денаціоналізація та «мілітаризація» культурного простору університетів як ознака їх життєдіяльності у тоталітарному суспільстві. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право. 2013. Вип. 22. С. 183-189.

81. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні. Теорія та практика державного управління. 2009. Вип. 2. С. 66-75.

82. Ліпич І. І. Соціокультурні виміри екологічної діяльності. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2011. № 44. С. 93-96.

83. Лугова Т. В. Соціокультурна адаптація іноземних студентів до навчання у ВНЗ України (досвід Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди). Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2017. Вип. 144. С. 76-81.

84. Ляпіна Л. А. Етноконсолідуєча роль культури міжетнічного спілкування у державотворчому процесі. Наукові праці. Соціологія. 2010. Випуск 133. Том 146. С. 26-30.

85. Магда Є. В. Сучасні загрози консолідації українського суспільства. Історико-політичні студії: зб. наук. пр. 2013. № 1. С. 107-113.

86. Магера С. І. Ідеологізація культури як основа її деформації в тоталітарних суспільствах. Освітній дискурс: збірник наукових праць. Випуск 16 (9). С. 69-80.

87. Малицька О. В. Культурна ідентифікація як визначальний освітній фактор у педагогічному ВНЗ. Молодий вчений. 2015. № 2(4). С. 67-70.

88. Малімон В. Вплив ціннісного досвіду молоді на вибір життєвих стратегій. Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи / за ред. В. Андрущенко. М-во освіти і науки України. Акад. пед. наук України. Ін-т вищої освіти АПН України. К., 2008. Вип. № 4. С. 127-128.

89. Малімон В. І. Стан культурної сфери та особливості здійснення державної політики у сфері культури в умовах глобалізації. Актуальні проблеми державного управління. 2009. № 1. С. 247-257.

90. Мельник В. В. Антропологічні та аксіологічні виміри буття інформаційної культури як простору для самореалізації особистості. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2017. № 68. С. 168-178.

91. Мельник В. В. Глобалізація в культурній сфері: теоретико-методологічний аналіз. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2010. Вип. 43. С. 90-97.

92. Мельничук А. Децентралізація влади: реформа №1 [аналітичні записки] / Анатолій Мельничук, Павло Остапенко. К.: ЦОП «Глобус» ФОП Кравченко Я.О. 2016. 35 с.

93. Методика формування спроможних територіальних громад: Постанова КМУ №214 від 08.04.2015 р URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>

94. Михнюк М. І. Види і сутність функцій розвитку професійної культури викладачів спеціальних дисциплін будівельного профілю. Професійна освіта: проблеми і перспективи. 2014. Вип. 6. С. 72-76.

95. Моїсєєва Ф. А., Усачов В.А. Осмислення культури як процесу розвитку людського суспільства. Наука. Релігія. Суспільство. 2013. № 4. С. 70-74.

96. Навколо чого об'єднуються українці. Інтерв'ю з віце-президентом НАН України, голови Секції суспільних наук НАН України академіка Сергієм Пирожковом. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/navkolo-chogo-obyednuvatymutsya-ukrayinci> (дата звернення 11.05.2018).

97. Нагорна Л. Категорія «національна ідентичність» у сучасній етнополітології. Наукові записки: збірник. Серія «Політологія і етнологія». К.: ПІЕНД, 1998. Вип. 6. С. 3 – 11.

98. Наумов А. С. Деякі аспекти легітимації політичного режиму в умовах перехідного суспільства. Панорама політологічних студій. 2012. Вип. 9. С. 130-137.
99. Нахабич Н. С. Довіра як явище та процес суспільного життя. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. Вип. 4. С. 55-63.
100. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. документів і матеріалів / упор. М. І. Панчук та ін. К.: Наук.думка, 1994. 560 с.
101. Недюха М. П. Державотворчий потенціал української національної ідеї «Україна – демократична країна рівних можливостей». Наукові праці МАУП. 2016. Вип. 48. С. 19-25.
102. Нікітенко В. О. Сучасна геокультура як соціокультурний феномен. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. Випуск № 53. С. 261-270.
103. Ніколаєць Ю. О. Ідеологізація радянської культури повоєнних років у висвітленні українських вчених. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2010. Випуск 192. Частина 1. С. 18-26.
104. Нова Українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи / Ухвалено рішенням колегії МОН 27.10.2016. – 40 с. URL: <http://zakinpro.org.ua/images/2017/docs/10/konczepczyia.pdf>
105. Овчаров А. О. Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2014. Вип. 34. С. 247-257.
106. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. К.: Абрис, 1991.
107. Олинець Т. В. Виховання крос-культурних цінностей у молоді. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2011. Вип. 7. С. 85-89.

108. Онаць О. М. Феномен педагогічної культури у змісті підручника для керівника загальноосвітнього навчального закладу. Проблеми сучасного підручника. 2015. Вип. 15(2). С. 104-118.

109. Онупрієнко А. М. Принципи централізації і децентралізації в територіальній організації влади. Форум права. 2014. № 4. С.224- 227.

110. Опалько Ю. Вплив політичних змін на консолідацію українського суспільства. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки 2006. К.: Нац. ін-т стратег. дослідж., 2006. С. 194-209.

111. Оржель О.Ю. Європейське врядування як чинник згуртування Європейського Союзу: теоретико-методологічні засади: монографія. К.: НАДУ, 2012. 236 с.

112. Оржель О. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду). Державне управління. Економіка та держава. 2012. № 8. С. 102-105.

113. П'ятковська Т. Концепти української ментальності в мовному дискурсі паремій. Рідний край. 2014. № 1 (30). С. 94-97.

114. Павлюк І. З. Українська культура в період становлення незалежної України: реверсивна розмітка. Література та культура Полісся. Сер.: Філологічні науки. 2014. Вип. 75. С. 269-281.

115. Палій К. С. Автентичність української культури в умовах глобалізаційних процесів. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2013. Вип. 19(2). С. 214-218.

116. Панченко Т.В. Політична регіоналістика: навчальний посібник / Т. В. Панченко. Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 188 с.

117. Пасічник В. М. Українська національна ідея як концептуальна основа боротьби з корупцією та проведення інституційних реформ в Україні. Ефективність державного управління. 2013. Вип. 34. С. 72-81.

118. Пасько І. Т. Громадянське суспільство і національна ідея: (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. 289 с.
119. Пахльовська О. Україна і Європа в 2001-му: десятиліття втрачених можливостей. Незалежний культурологічний часопис «І». 2001. № 22. С. 4–20. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/pakhlyovska.htm>
120. Пелагеша Н. Є. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації. Стратегічні пріоритети. 2008. №3(8). С. 60–67.
121. Петухова О. В. Чинники національної спільноти в демократичному українському суспільстві: аналіз та систематизація. 2013. Вип. 2. С. 2-12.
122. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. Інвестиції: практика і досвід. 2015. № 3. С. 130-135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2015_3_30.
123. Петухова О. Основні види процесу консолідації в державі: спроба класифікації. Актуальні проблеми державного управління. 2015. Вип. 2. С. 21-26.
124. Петькун С. М. Мова як складова людської культури в умовах світової цивілізації. «Наука. Релігія. Суспільство». 2012. № 1. С. 97-101.
125. Пирожков С. І. Українське суспільство на шляху консолідації / С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов. Вісн. НАН України. 2017. № 11. С. 43-52.
126. Пирожков С. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації / Сергій Пирожков, Назіп Хамітов. Дзеркало тижня. 2017. №1153. 22 липня – 11 серпня.
127. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. К.: Наукова думка, 2020. 255 с.
128. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парлам. Вид-во, 2011. 808 с.

129. Поплавський М. М. Проблеми культурної політики в Україні в контексті світового розвитку. *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2010. Вип. 11. С. 168-173.
130. Попович М. Д. Філософський аналіз культури як втілення світогляду людини. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія*. 2013. Вип. 40(2). С. 124-139.
131. Попович О. Соціальні функції культури та місце компенсаційно-креативної функції серед них. *Схід*. 2014. № 1. С. 193-198.
132. Посвістак О. А. Формування масової політичної культури в радянському суспільстві 1930-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2014. Вип. 22. С. 209-212.
133. Проблеми національної консолідації українського суспільства: позиціонування політичних партій. Аналітична записка URL: www.niss.gov.ua/articles/236/
134. Пролєєв С. Легітимація державної влади: сутність та культурні форми. <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/91390/50-roleev.pdf?sequence=1>
135. Радчич С. О. Індивідуальна творчість як чинник відродження України. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2011. № 2. С. 146-150.
136. Рашидова С. С. Виховання людини культури засобами художньої літератури. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 6. С. 159-170.
137. Ребкало В. Колективна ідентичність українського суспільства та її вплив на реформування державного управління. *Публічне управління*. 2010. Вип. 34. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/1/14.pdf>.

138. Ременець О. В. Витоки цінностей української культури. Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія. 2013. № 2. С. 112-115.
139. Рижак Л. Євроінтеграція вищої освіти України: аксіологічний вимір. Вісн. Львів. ун-ту ім. І. Франка. Філософські науки. 2008. Вип. 11. С. 27–37.
140. Римаренко Ю. І. Національний розвій України. К.: «Хрінком», 1995. 270 с.
141. Ружмон Д. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до європейців. Львів, 1998. 277 с.
142. Сальнікова О. Ф. Сутність і зміст інноваційної культури офіцера-викладача ВВНЗ на сучасному етапі. Вісник Національного університету оборони України. 2013. 1 (32). С. 142-146.
143. Самчук О. Традиція і інновація у філософії мистецтва. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». 2017. Вип. 18. С. 245-246.
144. Сергійчук О. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955-1965). Етнічна історія народів Європи. № 6. 2002. С. 4-8.
145. Сірук Н. М. Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2014. Вип. 20(2). С. 117-121.
146. Скалецький М. П. Етнотворча та етнозахисна функції культури. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2003. № 473. С. 61-68.
147. Слободянюк П. Я. Поняття «українське національно-культурне відродження» та його зв'язок з діяльністю клубних закладів. Освіта, наука і культура на Поділлі. 2014. Т. 21. С. 226-233.
148. Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії. К.: Гнозис, 1998. 233 с.

149. Соціально-педагогічний словник / за ред. В.В. Радула. К.: «ЕксОб», 2004. 304 с.
150. Стасевська О. А. Духовні цінності і соціокультурна ідентичність: проблема взаємообумовленості. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія. 2016. № 4. С. 113-122.
151. Стасевська О. А. Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 1. С. 62-76.
152. Стоян Т. Партійно-ідеологічне керівництво радянською системою політичної цензури (1922-1933 рр.). Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки. 2009. Вип. 12. С. 161-172.
153. Тевікова О. Русифікаторська політика радянської влади в галузі освіти в роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Рівне: РДГУ, 2008. Випуск 13. С. 84-89.
154. Титар І. О. Концептуальні засади дослідження консолідації демократії як соціально-політичного процесу: дис. канд. соц. наук: 22.00.01/ Харківський національний університет. імені В. Н. Каразіна. Харків. 234 с.
155. Тихомирова Є. Б. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції. Наукові записки. Політичні науки. 2005. № 45. С. 56 – 60.
156. Ткач І. О. Політичні передумови консолідації українського суспільства. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2011. Вип. 104. С. 49- 52.

157. Толкачов О. Європейська ідентичність України. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1786690.html>.

158. Топалова С. Українська школа і європейська ідентичність. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». URL: <http://hvylya.net/analytics/society/ukrayinska-shkola-i-yevropeyska-identichnist.html> (дата звернення 21.06.2017).

159. Труш М. С. Соціокультурна інтеграція: особливості в умовах глобалізації: український аспект. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науковий збірник. 2015. № 3-4. С. 14-19.

160. Угрин Л. Колективна ідентичність: конструювання в контексті відносин з іншими. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 340-348.

161. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А. В. Єрмолаєва. К.: Нац. ін-т стратег. дослідж., 2010. 528 с.

162. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / Ред. кол.: С.І. Пирожков, Ю.П. Богущкий, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2017. – 336 с.

163. Федько О. Інваріантна природа мотиву катарсису в поемі Леоніда Горлача «Ніч у Вишгороді». Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. 2015. № 8. С. 129-132.

164. Філософія. Словник-довідник: навч. посіб. /за ред. І. Ф. Надольного, І. І. Пилипенка, В. Г. Чернеця: [3 вид.]. К.: НАКККіМ, 2001. 480 с.

165. Фільштейн Л. М. Професійна культура в аспекті підготовки фахівців. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2016. Вип. 29. С. 12-18.

166. Хамітов Н. В. Творення людяності як головна мета суспільної консолідації України. Людяність творчості як творчість людяності: Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 травня 2017 р., м. Київ). К.: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. URL: <http://ela.kpi.ua/jspui/handle/123456789/20670>

167. Хамітов Н.В. Філософське мистецтво Григорія Сковороди і дискусії щодо розвитку гуманітарної сфери України. Вісник НАН України, № 6. 2023. С. 84-99.

168. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Вид. 5-е, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2023. 405 с.

169. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.; С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К.; НАН України, 2016. 284 с.

170. Чепурко Г. Культурна ментальність цивілізаційного вибору. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Вип. 2(16). К.: Інститут соціології НАН України, 2015. С. 31–39.

171. Черленяк І. І. Державне управління та ідеологічні детермінанти суспільної консолідації. Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2014. Вип. 15. С. 125-136.

172. Черниш М. О. Єдність української культури та глобалізаційні виклики: аксіологічний та ідентифікаційний виміри. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 3. С. 114-118.

173. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. Тернопіль: Феміна, 1994. 279 с.

174. Чик А. Колективна пам'ять як основа консолідації українства. Українознавство. 2016. 1(18). С. 61-63.

175. Чупрій Л. Національна ідея як чинник консолідації української політичної нації. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2012. Вип. 2 (58). С. 230-244.

176. Шайгородський Ю. Ж. Технології суспільної консолідації в умовах нової політичної реальності. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь /Римаренко С. Ю., Шайгородський Ю. Ж., Бушанський В. В. та ін. / за ред. С. Ю. Римаренка. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 6–45, 174–186.

177. Шевель А. О. Структурно-функціональна характеристика екологічної культури в загальній концепції екобезпечного розвитку України. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 2. С. 20-25.

178. Шевченко Г. Освіта та духовне виховання людини. Витоки педагогічної майстерності. Сер.: Педагогічні науки. 2014. Вип. 13. С. 8-12.

179. Шевчук С. Національно-культурна ідентичність у глобалізованому світі. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». 2017. Вип. 18. С. 58-60.

180. Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2005. 41 с.

181. Ярошенко Т. М. Феномен української культури. Джерельна база та методологічні засади її вивчення. Історія української культури / за ред. В.П. Мельника, М.В. Кашуби, А.В. Яртися. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2012. С.11-45.

182. Яценко В. В. Духовні цінності як джерело формування моральної культури у майбутніх фахівців дошкільної освіти. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2016. Вип. 4. С. 262-268.

183. Khamitov N., Krylova S., Romanova O. The choice of love and the numinous: existential and gender contexts // *Philosophy*, Volume 31, Number 1, Sofia, 2022. p. 51-60. https://azbuki.bg/wp-content/uploads/2022/03/Philosophy_1_22_Nazip-Khamitov.pdf

184. Khamitov N. *The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. Meta-anthropology of history of 21st century*. Sofia: Kibea. 2023. 124 p.

185. Ross M. H. *Culture in comparative political analyses* / M. H. Ross // *Comparative politics: nationality, culture, and structure* [ed. by M. Lichbach, A.Zuckermann]. New York: Cambridge University Press, 2009. P. 134-161.

186. Weisband E. *Political culture and the making of modern nation-states* / Edward Weisband, Courtney Thomas. – Boulder, London: Paradigm Publishers, 2015. – 323 p.